

Humanisme in beeld

*Een onderzoek naar daadwerkelijke
affiniteit met het humanisme*

Drs. Rob Lammerts
Drs. Susan Hakvoort

m.m.v. Prof. dr. Hans Boutellier en
Prof. dr. Peter Derkx

September 2004

Inhoud

Samenvatting en conclusies	5
1 Het humanisme in het publieke omroepbestel	11
1.1 Kenschets van de humanistische stroming	11
1.2 Daadwerkelijke affiniteit met het humanisme	12
1.3 Onderzoeksopzet	14
1.3.1 Methode van onderzoek	14
1.3.2 Literatuuronderzoek en panelinterview	14
1.3.3 Surveyonderzoek en extrapolatie van bestaande gegevens	14
2 Humanisme in het licht van sociale en maatschappelijke ontwikkelingen	17
2.1 Moderniseringsprocessen in de laatste halve eeuw in Nederland	17
2.1.1 Kenmerken van modernisering	17
2.1.2 De weerslag van de kenmerken van modernisering in Nederland	20
2.2 Ontwikkelingen binnen het humanisme in Nederland	22
2.2.1 Georganiseerd humanisme	22
2.2.2 Humanisme als ideële stroming	25
2.3 Het humanisme in het licht van de modernisering in Nederland	27
3 Extrapolatie	29
3.1 Verantwoording	29
3.2 Politieke partijen en hun kiezers	29
3.3 Omvang van de humanistische stroming	31
4 De survey	33
4.1 Verantwoording	33
4.2 Algemene kenmerken	33
4.2.1 Geslacht, leeftijd en huishouden	33
4.2.2 Opleiding en inkomen	34
4.2.3 Politieke participatie	35
4.3 Herkenning van en verwantschap met het humanisme	37
4.4 De humanistische stroming	39
4.4.1 De aanhang van godsdienstige en levensbeschouwelijke stromingen	39
4.4.2 De humanistische stroming op de keper beschouwd	41
4.4.3 De weerklank van het humanisme onder aanhangers van andere stromingen	42
4.5 Sociale infrastructuur op godsdienstige en levensbeschouwelijke grondslag	43
4.5.1 Godsdienstige en levensbeschouwelijke verenigingen	43
4.5.2 Sociale voorzieningen	44
4.5.3 Schoolkeuze in het licht van godsdienstige of levensbeschouwelijke overtuiging	45
4.6 Tot besluit	47
5 Literatuur	49
Bijlage Politieke partijen naar stemmers en ledentallen	51

Samenvatting en conclusies

Het onderzoek

'Humanisme in beeld' geeft inzicht in de aard en omvang van de humanistische stroming in ons land. Het gaat om het aantal inwoners van 18 jaar en ouder dat daadwerkelijk affiniteit heeft met het humanistisch gedachtegoed. Dit inzicht is de uitkomst van een onderzoek dat het Verwey-Jonker Instituut in opdracht van de Humanistische Omroep heeft verricht. De opdracht hield verband met de zendtijdaanvraag voor de periode 2005 – 2010. Om voor zendtijd in aanmerking te komen dient de Humanistische Omroep cijfers te overleggen over de omvang van de humanistische stroming, bestaande uit personen met een daadwerkelijke affiniteit met het humanistisch gedachtegoed. Gelet op de hoeveelheid zendtijd die deze omroep voor de komende periode claimt moet de stroming uit tenminste 500.000 personen bestaan.

Het onderzoek spitste zich toe op de beantwoording van twee vragen:

1. Wat wordt verstaan onder modern humanisme?
2. Hoe groot is het aandeel van de bevolking dat daadwerkelijk affiniteit heeft met het humanisme?

Voor de beantwoording van deze vragen is gebruik gemaakt van een combinatie van vier onderzoeksmethoden: een literatuuronderzoek, een panelinterview, een extrapolatieonderzoek en een grootschalige survey. De eerste twee methoden waren gericht op het verwerven van kennis over het humanisme in ons land en de ontwikkelingen daarin en op het construeren van een vragenlijst voor de survey. Hoofdstuk 2 van dit rapport bevat de uitkomsten van het literatuuronderzoek.

Met de survey en het extrapolatieonderzoek beoogden we een antwoord te vinden op de tweede vraag. Het extrapolatieonderzoek betrof het verwerven van een extrapolatiefactor waarmee de directe achterban van de lidorganisaties van de Humanistische Alliantie doorgerekend kon worden naar de totale achterban. Daarvoor vergeleken we de ledentallen van landelijk actieve politieke partijen met het aantal op deze partijen uitgebrachte stemmen. In de vergelijking werden drie verkiezingsjaren betrokken. De uitkomsten hiervan staan beschreven in hoofdstuk 3.

De survey bestond uit een grootschalige internetenquête onder 3000 in ons land woonachtige personen van 18 jaar en ouder. Zij werden bevraagd naar hun affiniteit met de definitie en met de kernwaarden van het humanisme. Daarnaast vroegen we of zij zichzelf tot een godsdienstige of levensbeschouwelijke stroming

rekenen en zo ja, welke. Andere vragen hadden betrekking op voorkeuren in het gebruik van sociale voorzieningen en op lidmaatschappen van godsdienstige en levensbeschouwelijke organisaties. In hoofdstuk 4 doen we verslag van de uitkomsten van de survey. We beginnen dit hoofdstuk met een beschrijving van de respondentgroep op een aantal persoonkenmerken.

Hoewel de respondentgroep op een aantal kenmerken afwijkt van de totale bevolking van 18 jaar en ouder, zijn de uitkomsten van survey voldoende representatief gebleken. De afwijkingen zijn voornamelijk te herleiden op een ondervertegenwoordiging van personen van 65 jaar en ouder. Herweging van de respondentgroep op leeftijd leidt evenwel niet tot significante verschillen in de uitkomsten die van belang zijn voor de beantwoording van de onderzoeksvragen. Wel werkt de ondervertegenwoordiging van ouderen in het nadeel van de Humanistische Omroep, omdat daardoor het percentage dat zich rekent tot de humanistische stroming iets lager uitkomt dan na herweging het geval is.

Conclusies

De analyse van de uitkomsten brengt ons tot de volgende conclusies.

Onder invloed van het moderniseringsproces, waarin de klassieke waarden, sociale structuren en sociale verbanden die ten grondslag liggen aan de moderne samenleving zelf het object werden van modernisering, is het humanistische gedachtegoed steeds meer gemeengoed geworden. Er is althans sprake van sterke overeenkomsten tussen de grondslagen van het humanisme en de grondslagen waarop de hoog- of postmoderne samenleving is gegrondvest. Tegelijkertijd zijn binnen de humanistische beweging ook de grondslagen, ofwel de aannames van het humanisme tot object van reflectie geraakt. Dit heeft geleid tot het ontstaan van een moderne variant van het humanisme. Een goed voorbeeld hiervan is de opkomst en ontwikkeling van organisaties als het Humanistisch Verbond en Humanitas.

Oorspronkelijk opgericht als tegenbeweging voor de verzuilde samenleving en de daaraan verbonden instituties en organisaties, leidde de secularisatie en ontzuiling ook tot afname van het ledental van deze organisaties. Er leek geen aanleiding meer te zijn voor een tegenwicht tegen de verzuiling. Aanhangers van het humanisme, veelal toch al afkerig van organisatie op grond van hun humanist zijn, zagen daardoor steeds minder reden om zich in organisatorisch verband sterk te maken voor het humanistische gedachtegoed. Hieruit ontstond de behoefte om de beginselen van het humanisme nader in oenschouw te nemen en te doordenken op hun betekenis en consequenties. Humanisme is sindsdien niet alleen een manier van leven, maar ook een onderwerp van overpeinzing en debat. Zo ontstaat bij sommigen het inzicht dat het humanisme geen exclusieve stroming is. Mensen kunnen geïnspireerd zijn door meerdere stromingen tegelijk. Binnen de humanistische beweging uit dit zich onder meer in een toestroom van zogeheten reliehumanisten. Zo het dat al was, is het humanisme niet langer meer het exclusieve domein van atheïsten en agnosten.

De overeenkomsten tussen het humanisme en de grondslagen van onze samenleving komen in het bijzonder naar voren in de secularisering van de samenleving en de ontzuiling van maatschappelijke structuren. Er is sprake van een afnemende invloed op de ontwikkelingen in de samenleving vanuit de traditionele godsdienstige stromingen. Daarentegen vertonen de huidige sociale en maatschappelijke

structuren grote overeenkomsten met het humanistische mens- en wereldbeeld. Voor de toekomstige samenleving wordt aan humanisme een toenemende invloed toegekend.

Gezien het feit dat de meerderheid van de bevolking zich niet rekent tot een geloofsgemeenschap, kan gesteld worden dat daarmee eveneens de meerderheid van de bevolking vindt dat zij zelf zin moet geven aan het bestaan, of in ieder geval dat die zin niet gegeven is vanuit een hogere macht. Eigen zingeving is tevens een van de kernwaarden van het humanisme. Bovendien beperkt dit verschijnsel zich niet tot de buitenkerkelijken. Ook mensen die de zin van het (hun) leven zoeken in spirituele bronnen geven steeds meer blijk van eigen zingeving. Het eigene bestaat er uit dat zij op zoek zijn naar zingevingkaders die passen bij hun eigen denk- en gevoelswereld. Anderen zoeken naar een herwaardering van de traditionele waarden van hun godsdienst. In het bijzonder doet die zich voor binnen de katholieke kerk, waar steeds meer gelovigen zich kritisch opstellen tegenover de roomse dogma's. Er is sprake van een verpersoonlijking van het geloof. Steeds meer gelovigen laten zich niet langer opsluiten in het keurslijf dat paters, dominees en imams voorschrijven. Zij kiezen voor een persoonlijke beleving en invulling van hun god en kerk.

Ook in de politiek is sprake van een voortgaande secularisering. Tot in de jaren werd de landelijke politiek gedomineerd door confessionele partijen als KVP, AR en CHU; het latere CDA. Sinds de jaren zestig is deze hegemonie omgeslagen in het voordeel van de seculiere partijen: PvdA, VVD, D66, GroenLinks, SP en LPF. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 2003 verwierven deze partijen tezamen 66 procent van alle uitgebrachte stemmen, wat beduidend meer is dan de 43 procent die zij bij de verkiezingen in 1963 achter zich wisten te scharen.

Gezien de verwantschap van de seculiere partijen PvdA, VVD, D66 en GroenLinks met het humanisme enerzijds en anderzijds het feit dat het aantal stemmers een veelvoud van de leden betreft, gingen we ervan uit dat de relatie tussen het ledental van de hiertoe behorende partijen en het aantal kiezers een indicatie biedt voor de omvang van de humanistische stroming. Op grond van deze aanname is een extrapolatiefactor berekend over de laatste drie verkiezingen voor de Tweede Kamer. Vervolgens hebben we deze factor toegepast op het gezamenlijke ledental van het Humanistisch Verbond en Humanitas. Hieruit komt naar voren dat tenminste negen procent van de bevolking van ons land deel uitmaakt van de achterban van de humanistische stroming.

Van de respondenten geeft 39 procent blijk van een humanistisch mens- en wereldbeeld. Doorgerekend staat dit gelijk aan vijf miljoen inwoners. Hiervan rekent 17 procent zich als behorend tot de humanistische stroming en geeft bijna tweederde aan geen enkele stroming voor te staan. Hieruit valt te concluderen dat het humanistisch gedachtegoed een brede weerklank vindt onder de bevolking van ons land, maar ook dat er sprake is van een relatief grote impliciete aanhang van het humanisme. Omgerekend betreft dit drie miljoen personen, ofwel een kwart van de totale bevolking van 18 jaar en ouder. Maar ook van degenen die geen blijk geven van een humanistisch mens- en wereldbeeld stemt de overgrote meerderheid wel in met de meeste humanistische waarden.

Het aandeel humanisten dat uit het extrapolatieonderzoek onder politieke partijen naar voren komt stemt vrijwel overeen met het aandeel dat naar voren komt uit het survey-onderzoek. Beide methoden komen uit op rond een miljoen in ons land woonachtige personen met daadwerkelijke affiniteit met het humanisme. Dit

betreft personen die zich tot de humanistische stroming rekenen. Tezamen met degenen die geen enkele stroming aanhangen maar wel verwantschap ervaren met het humanisme gaat het om vier miljoen mensen.

Bijna de helft van de humanisten hangt tevens een andere godsdienstige of levensbeschouwelijke stroming aan. Tegelijkertijd is het humanistisch gedachtegoed ook doorgedrongen onder de aanhangers van allerlei godsdienstige gezindtes. Het sterkst is dat het geval bij aanhangers van niet-westerse godsdiensten zoals het boeddhisme en het hindoeïsme. Onder de aanhangers van westerse godsdiensten is het humanisme als nevenstroming het meest in tel bij de katholieken. Hiervan afficheert negen procent zich tevens als humanist.

Van degenen die zowel het humanisme als een andere stroming aanhangen geeft eenderde te kennen in de eerste plaats humanist te zijn. Het humanisme vormt voor deze mensen de primaire stroming, waar zij de andere in hebben ingepast. Eveneens eenderde geeft geen primaire stroming aan. Van een daadwerkelijke affiniteit in de zin van het hanteren van een humanistische denk- en levensstijl en waarbij het humanisme de primaire stroming is, is sprake bij tenminste zes procent, ofwel 750.000 personen.

Naast het hanteren van een humanistische denk- en levensstijl is er sprake van praktiserend humanisme. Dit betreft personen die lid zijn van een humanistische organisatie. Daarnaast gaat het om het in voorkomende gevallen gebruik maken of wensen te maken van humanistische voorzieningen en diensten. Wat het lidmaatschap betreft zien we de these dat humanisten zich slecht laten organiseren bevestigd door de uitkomsten van de enquête. Slechts vier procent van de zich humanist noemenden is lid van een of meer humanistische organisaties. Dat is aanmerkelijk minder dan de organisatiegraad onder katholieken en protestanten. Lidmaatschap van een godsdienstige of levensbeschouwelijke organisatie is daarom geen betrouwbare graadmeter voor het vaststellen van daadwerkelijke affiniteit.

Naast het aandeel dat reeds aangesloten is bij een humanistische organisatie bestaat er een ruim twee keer zo groot aandeel dat een lidmaatschap overweegt. Hiervan rekent iets meer dan de helft zich tot de humanistische stroming. Het resterende deel doet dat niet, maar betoont niet minder affiniteit. Dit betreft mensen die zichzelf niet expliciet binnen de humanistische stroming plaatsen maar wel blijken te geven van een humanistische denkwijze.

De behoefte aan humanistische voorzieningen en diensten is met gemiddeld elf procent gelijk aan of groter dan de behoefte aan op godsdienstige leest geschoeide diensten en voorzieningen. Het grootst zijn de behoeften aan humanistisch maatschappelijk werk en humanistisch vormingsonderwijs. Een uitzondering op deze regel vormt de behoefte aan uitvaartbegeleiding. Hier wint de behoefte aan katholieke en protestantse uitvaartbegeleiding het van een humanistische.

Bijna de helft van degenen die behoren tot de humanistische stroming is tevens gericht op gebruik van humanistische voorzieningen. Van het resterende deel heeft driekwart geen voorkeur en geeft acht procent de voorkeur aan katholiek georiënteerde vormen. Vergeleken met de voorkeur van aanhangers van andere stromingen voor aan die stromingen verbonden voorzieningen en diensten zijn humanisten betrekkelijk consequent in het benutten van eigen voorzieningen. Zij worden hierin alleen geëvenaard door het protestantse deel van de bevolking.

Doorgerekend naar de totale bevolking van 18 jaar en ouder geven ruim 1,5 miljoen personen, maar waarschijnlijk meer omdat die personen niet zelden deel uitmaken van huishoudens die bestaan uit meerdere personen, blijkt van een daadwerkelijke affiniteit in praktische zin met het humanisme.

Samengevat is de eindconclusie dat het humanisme in toenemende mate aan invloed wint als het gaat om zingeving van het bestaan en betekenisverlening aan de wereld om ons heen. Hoewel er sprake lijkt te zijn van een afname in de ledentallen van humanistische organisaties is het humanisme als leidend principe sterk in opkomst. Tegenover een relatief klein percentage dat zich rekent tot de humanistische stroming staat een fors groter percentage dat zich verwant voelt met het humanistisch gedachtegoed, terwijl het waardepatroon van een nog groter deel van de bevolking een weerspiegeling vormt van de humanistische kernwaarden. Het humanisme is niet alleen algemeen geaccepteerd, maar de kernwaarden ervan worden ook breed gedeeld. Afgaand op het percentage dat aangeeft zich te rekenen tot de humanistische stroming en het percentage dat te kennen geeft gebruikt te (willen) maken van humanistische diensten en voorzieningen kan gesteld worden dat het aantal personen met daadwerkelijke affiniteit met het humanisme de 500.000 ruim overtreft.

1

Het humanisme in het publieke omroepbestel

1.1 Kenschets van de humanistische stroming

De radio- en tv-uitzendingen op de Nederlandse publieke zenders worden verzorgd door een groot aantal omroeporganisaties. Naast de bekende omroepverenigingen AVRO, BNN, EO, KRO, NCRV, Tros, VARA en VPRO en de omroeporganisaties met wettelijke opdracht NOS en NPS, bestaat het bestel onder meer uit acht zendgemachtigden welke de uitzendingen verzorgen voor een even groot aantal kerkgenootschappen en genootschappen op geestelijke grondslag. Een van de genootschappen op geestelijke grondslag is het Humanistisch Verbond.

Conform artikel 39f van de Mediawet worden de uitzendrechten van dit genootschap verzorgd door de Humanistische Omroep. Daarmee vertegenwoordigt deze omroep tevens een van de belangrijkste hedendaagse levensbeschouwelijke stromingen. De Humanistische Omroep stelt zich ten doel radio- en tv-uitzendingen te verzorgen vanuit een humanistische optiek. In beeld en geluid besteedt de Humanistische Omroep onder meer aandacht aan een grote diversiteit aan maatschappelijke vraagstukken. In 2003 bedroeg de gemiddelde kijkdichtheid van de Humanistische Omroep 200.000 personen (KLO Informatie & Advies, 2004).

De aan de omroepen toe te kennen zendtijd is geregeld via de Mediawet van 1998 en wordt toegekend door het Commissariaat van de Media na goedkeuring door de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Binnen dit kader krijgen de omroepverenigingen zendtijd toebedeeld op grond van hun ledentallen. De acht kerkgenootschappen en genootschappen op geestelijk grondslag krijgen zendtijd toebedeeld naar de omvang van hun achterban, zijnde het aantal inwoners van ons land die behoren tot de godsdienstige of levensbeschouwelijke stroming welke door de betrokken omroeporganisatie wordt vertegenwoordigd. De zendtijdconcessie geldt telkens voor een periode van vijf jaar. De huidige concessie loopt af in september 2005.

Het Commissariaat voor de Media heeft de Humanistische Omroep te kennen gegeven dat het volume toe te kennen zendtijd in sterkere mate dan voorheen zal afhangen van een reëel bestaande achterban. Daaronder verstaat het Commissariaat degenen met een daadwerkelijke affiniteit met het humanistische gedachtegoed. Hoewel het Commissariaat voor de Media weinig specifiek is in haar afbakening van het begrip 'daadwerkelijke affiniteit' is het duidelijk dat de omvang van de achterban zich niet beperkt tot de leden van de bovengenoemde organisaties.

In ons land zijn tal van humanistische organisaties actief (Schalkx, 2003). De wellicht bekendste hiervan zijn het Humanistisch Verbond, Humanitas, de Humanistische Omroep, het Humanistisch Vormingsonderwijs en de Universiteit voor Humanistiek. Tezamen vormen ze de sociale infrastructuur van de humanistische stroming in ons land.¹ In 2002 hebben zestien van deze organisaties zich verenigd in de Humanistische Alliantie. Daaronder bevinden zich vijf organisaties met in totaal 37.865 leden en donateurs. De elf overige organisaties bestaan uit instellingen die actief zijn op het gebied van onderwijs en wetenschap, zorg- en hulpverlening, sport en kinderopvang. Het totale bereik van de humanistische infrastructuur omvat 101.360 personen, bestaande uit studenten en leerlingen, cliënten en deelnemers aan activiteiten.

Voorts is de Humanistische Alliantie een samenwerkingsverband aangegaan met nog eens 27 partners, waaronder negen verenigingen met een totaal aan 19.435 leden/donateurs. Een van de grootste hiervan is de Federatie Alevieten met 5.000 leden, bestaande uit in Nederland woonachtige humanistisch islamieten van Turkse herkomst. Andere meer bekende organisaties betreffen de instellingen voor humanistische geestelijke verzorging op het gebied van defensie, zorg en justitie. Ook de partnerorganisaties kennen ten opzichte van het totale ledental van de aangesloten verenigingen een veelvoud aan cliënten en deelnemers, namelijk 96.417 personen.

De leden van lid- en partnerorganisaties van de Humanistische Alliantie tezamen kunnen beschouwd worden als de meest directe achterban van de Humanistische Omroep. In totaal gaat het dan om 57.300 leden/donateurs.² Hierbij moet rekening gehouden worden met enige overlap. Zo tellen bijvoorbeeld de twee grootste humanistische organisaties, het Humanistisch Verbond en Humanitas gezamenlijk 28.000 leden. Hiervan zijn er 2.000, oftewel 14 procent, lid van beide organisaties. Niet alleen de kijkcijfers van de Humanistische Omroep (200.000 gemiddeld), maar ook de aantallen gebruikers/klanten van de humanistische organisaties (ruim 100.000) geven aanleiding om te veronderstellen dat het aantal personen met daadwerkelijke affiniteit met het humanisme een veelvoud van de meest directe achterban bedraagt.

Dit is eens te meer het geval omdat de gebruikscijfers alleen betrekking hebben op personen die daadwerkelijk gebruik hebben gemaakt van de humanistische voorzieningen in het jaar 2003. Niet geteld zijn degenen die geen gebruik maakten van deze voorzieningen, ofwel omdat er geen aanleiding voor was, ofwel omdat de voorzieningen voor hen niet bereikbaar waren (het potentiële bereik). Om de omvang van dit potentiële bereik te meten is een andere methode gewenst.

1.2 Daadwerkelijke affiniteit met het humanisme

Voor toekenning voor de periode 2005 tot 2010 van zendtijd aan de Humanistische Omroep stelt het Commissariaat als voorwaarde dat de achterban bestaat uit tenminste 500.000 mensen met daadwerkelijke affiniteit met het humanisme. Deze voorwaarde houdt verband met de proportionele claim die de Humanistische

¹ De hierna genoemde op de sociale infrastructuur betrokken aantallen zijn ontleend aan Schalkx (2003).

² De Humanistische Alliantie stelt de zichtbare achterban op 92.029 personen. Daarin zijn ook de vrijwilligers en betaalde krachten, alsmede abonnees op humanistische tijdschriften meegeteld. In de hier gegeven telling zijn deze buiten beschouwing gelaten vanwege een mogelijke overlap met de ledentallen. Dit wil echter niet zeggen dat alle tot deze categorieën behorende personen ook lid zijn van een of meer humanistische verenigingen. Een belangrijk deel is dat zeker niet vanwege weerstand tegen het zich organiseren. Betrekkelijk veel humanisten stellen zich op het standpunt dat een lidmaatschap van een humanistische organisatie indruist tegen het wezen van het humanisme.

Omroep legt op de aan haar toe te wijzen zendtijd, namelijk voor organisaties met een aanhang van tussen de 500.000 en 2.000.000 personen. Het voldoen aan deze voorwaarden leidt tot een belangrijke uitbreiding van de hoeveelheid zendtijd.

Om meer zicht te krijgen op de omvang van haar achterban heeft de Humanistische Omroep het Verwey-Jonker Instituut gevraagd een onderzoek te verrichten waarmee zowel het hedendaagse of moderne humanisme nader omschreven wordt, als kennis verkregen wordt over het aandeel van de bevolking dat volgens die omschrijving daadwerkelijke affiniteit heeft met het humanisme. Daartoe dient het onderzoek een antwoord te leveren op de volgende twee vragen:

1. Wat wordt verstaan onder het hedendaags humanisme?
2. Hoe groot is het aandeel van de bevolking dat daadwerkelijke affiniteit heeft met het humanisme?

Over de vraag waar het humanisme vandaag de dag voor staat lopen de meningen uiteen. Zoals de Humanistische Omroep het zelf op haar website stelt, is het humanisme geen vaste leer, maar staat het permanent ter discussie (www.humanistischeomroep.nl). Humanisten zijn er in soorten en maten; zo onderscheidt men rationalisten, spiritualisten, agnostici en atheïsten. Overeenkomstig in deze opvattingen is dat de mens en zijn handelen centraal staat. Dit is van meet af aan het centrale uitgangspunt geweest (Boelaars, 1997). Dat wil zeggen dat ervan wordt uitgegaan dat niet God, Allah of welk opperwezen ook de regie over het (menselijk) leven voert. De mens wordt beschouwd als zelfstandig denkend, mondig en verantwoordelijk wezen.

Walter (1998) omschrijft het moderne humanisme als een systeem van opvattingen en gedragingen dat is gebaseerd op een reeks van aannames. Onder meer gaat het om aannames als vrij denken, rationalisme, atheïsme en agnosticisme, ethicisme en estheticisme en, wellicht de meest humanistische van al, scepticisme. Met het laatste begrip wordt bedoeld de aanname die alle andere aannames ter discussie stelt. Deze korte duiding van humanisme betekent dat het onderzoek gericht moet zijn op een zo nauwkeurig mogelijke omschrijving van het moderne humanisme, overigens zonder afbreuk te doen aan het dynamische karakter ervan. Die omschrijving dient als referentiekader voor de overige uitkomsten van het onderzoek.

Uit eerder onderzoek is reeds gebleken dat bijna eenderde van de bevolking zich aangetrokken voelt tot het humanisme en dat zestien procent een voorkeur uitspreekt voor de humanistische gedachte indien hun een keuze uit zeven hoofdstromingen wordt voorgelegd (Intomart GfK, 2003). Toch is een beroep op deze cijfers niet voldoende als het gaat om het aantonen van daadwerkelijke affiniteit. 'Zich aangetrokken voelen tot' of 'een voorkeur hebben voor' is niet hetzelfde als deel uitmaken van een organisatie. Behalve onder de leden ofwel de georganiseerde achterban, zal de affiniteit dus vooral gezocht moeten worden onder degenen die hun affiniteit tot uitdrukking brengen in hun opvattingen en hun handelen.

Op grond van deze overweging is ervoor gekozen het begrip daadwerkelijke affiniteit te omschrijven als het zich in denken en doen betrokken weten bij het humanistische gedachtegoed. Deze omschrijving kan op verschillende manieren worden geoperationaliseerd. In de eerste plaats kan worden gedacht aan het hanteren van een expliciet humanistisch mens- en wereldbeeld op basis van een set van waarden, waarmee het eigen bestaan zin gegeven wordt en die zich onderscheidt van andere waardensets. In de tweede plaats kan daadwerkelijke affiniteit blijken uit het (potentiële) gebruik van humanistische voorzieningen op het gebied van begeleiding, hulp en zorg.

1.3 Onderzoeksopzet

1.3.1 Methode van onderzoek

Vanuit een oogpunt van robuustheid van de aanvraag voor zendtijd is gekozen voor een combinatie van operationalisaties van daadwerkelijke affiniteit en verschillende methoden. Om die reden bestond het onderzoek uit:

- een literatuuronderzoek;
- een panelinterview met experts uit de humanistische stroming;
- een survey-onderzoek;
- een extrapolatie van bestaande gegevens.

Met elkaar levert deze combinatie een stevige onderbouwing op van de omvang van de achterban van de Humanistische Omroep. Het combineren van de extrapolatie van bestaande gegevens met het survey-onderzoek heeft als voordeel dat de uitkomsten vanuit meerdere bronnen onderbouwd kunnen worden en zo de betrouwbaarheid kan worden vergroot. Daarmee is bovendien de mogelijkheid gecreëerd voor validering van de gehanteerde methoden. De uitvoering van het onderzoek was opgedeeld in twee fasen. De eerste fase bestond uit het literatuuronderzoek en het panelinterview. De tweede fase omvatte het survey- en het extrapolatieonderzoek.

Het onderzoek werd uitgevoerd door een team bestaande uit drs. Rob Lammerts (projectleider), drs. Susan Hakvoort, drs. Sandra ter Woerds en drs. Astrid Huygen, in samenwerking met Prof. dr. Peter Derkx van de Universiteit voor Humanistiek. Prof. dr. Hans Boutellier trad op als supervisor voor het onderzoeksteam.

1.3.2 Literatuuronderzoek en panelinterview

De eerste fase bestond uit het literatuuronderzoek en het panelinterview. Het doel hiervan was het vaststellen wat verstaan moet worden onder het hedendaagse humanisme en de kenmerken van daadwerkelijke affiniteit met het humanisme. Daartoe richtte het literatuuronderzoek zich op het moderniseringsproces in Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog en op de relatie tussen de consequenties daarvan en de ontwikkelingen van het humanisme. De ontwikkelingen in onze samenleving in de laatste vijftig jaar doen vermoeden dat er een samenhang bestaat met die binnen het humanisme. Een voorbeeld hiervan is de ontzuiling van de maatschappelijke instituties in samenhang met de voortgaande secularisering van de samenleving. De bevindingen uit het literatuuronderzoek hebben we ter toetsing en verdieping voorgelegd aan het panel van experts. Deze stap mondde uit in het door ons beoogde interpretatiekader en in een meetinstrument in de vorm van een vragenlijst waarmee de daadwerkelijke affiniteit met het humanisme vastgesteld kan worden.

1.3.3 Surveyonderzoek en extrapolatie van bestaande gegevens

De tweede fase van het onderzoek bestond uit een grootschalige survey en een extrapolatieonderzoek van bestaande gegevens. Beide werden gelijktijdig uitgevoerd.

In de uitvoering van de survey werd samengewerkt met het onderzoeksbureau Intomart GfK. Via dit bureau stelden we een representatieve steekproef samen van in Nederland woonachtige personen van 18 jaar en ouder. Zij maken deel uit van het internetpanel van Intomart. Hiervoor is gekozen omdat daarmee in een relatief korte tijd een groot bereik gerealiseerd kon worden. Het werd via het internet een vragenlijst voorgelegd, waarmee zij (naast een aantal persoonskenmerken)

bevraagd werden over hun verbondenheid met godsdienstige en levensbeschouwelijke stromingen in ons land. Ondermeer betrof dit vragen naar hun instemming met een aantal humanistische kernwaarden en de mate waarin zij zich verwant voelen met het humanisme volgens een voorgelegde definitie daarvan. Ook vroegen we hen naar hun lidmaatschappen van godsdienstige en levensbeschouwelijke organisaties en het gebruik van sociale voorzieningen op godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag. De analyse van de uitkomsten van de survey was een verantwoordelijkheid van de onderzoekers van het Verwey-Jonker Instituut.

De extrapolatie van bestaande gegevens betrof het vergelijken van ledentallen van landelijk actieve politieke partijen met het aantal op deze partijen uitgebrachte stemmen tijdens de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Daarmee wilden we een extrapolatiefactor verkrijgen waarmee we, uitgaande van het ledental van de bij de Humanistische Alliantie aangesloten organisaties, de omvang van de achterban van de humanistische stroming konden berekenen.

Aan de keus voor deze benadering lagen twee uitgangspunten ten grondslag. Het eerste is dat de seculiere politieke partijen in hun beginselen verwant zijn met het humanisme. Dat wil zeggen, dat hun politieke doelen en thema's mede gefundeerd zijn op dezelfde kernwaarden en mens- en wereldbeelden als die van het humanisme. Bijgevolg kan verondersteld worden dat een groot deel van het electoraat van deze partijen humanistisch georiënteerd is. In ieder geval is er sprake van samenhang tussen enerzijds de ontkerkelijking van de bevolking in ons land en de electorale groei van deze partijen sinds de jaren zestig. Bij bijvoorbeeld de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1963 kwam het aantal uitgebrachte stemmen op deze partijen uit op 43 procent van het totale aantal uitgebrachte stemmen. Sindsdien is hun electorale aandeel gestegen naar 66 procent bij de verkiezingen van 2003.³

Het tweede uitgangspunt is dat politieke partijen beschouwd kunnen worden als vertegenwoordigers van politieke bewegingen, bestaande uit personen met affiniteit met het gedachtegoed van deze bewegingen. Bijgevolg betekent dit dat de leden van deze partijen op te vatten zijn als het georganiseerde deel van deze bewegingen. Uit de verhouding tussen de respectievelijke ledentallen van deze partijen en het aantal kiezers op die partijen blijkt dat de omvang van de achterban veelal een veelvoud bedraagt van het georganiseerde deel. Verondersteld kan worden dat een dergelijke verhouding zich ook voordoet in het geval van de humanistische stroming. Een belangrijke aanwijzing hiervoor is het besluit dat de achterban van de Humanistische Omroep uit meer bestaat dan het aantal in humanistische verenigingen georganiseerde personen.

Ten behoeve van het onderzoek naar het aandeel van de bevolking dat daadwerkelijke affiniteit vertoont met het humanisme is gekozen voor een meervoudige inhoudelijke en methodologische aanpak. Op deze wijze wordt getracht de betrouwbaarheid en de validiteit van de gebruikte meetmethoden te optimaliseren. Methodologisch worden onderscheiden de literatuurstudie, het panelinterview, het survey-onderzoek en de extrapolatiemethode. Ook in het survey-onderzoek – de body van voorliggend onderzoeksrapport – werden verschillende maten gehanteerd: de mate waarin men zich tot de humanistische stroming rekent, de mate waarin men humanistische waarden onderschrijft, het gebruik van humanistische voorzieningen en het potentiële gebruik daarvan. In het licht van het modern humanisme en de meervoudige operationalisering van het begrip 'daadwerkelijke affiniteit' brengt het onderzoek de omvang van de humanistische

³ De hier genoemde percentages zijn berekend aan de hand van CBS-gegevens over de verkiezingsuitslagen over de periode 1963 – 2003 (CBS-Statline).

stroming in beeld. Literatuur, oordelen van experts, survey en extrapolatie leveren een solide beeld op van het humanisme in Nederland.

Humanisme in het licht van sociale en maatschappelijke ontwikkelingen

2.1 Moderniseringsprocessen in de laatste halve eeuw in Nederland

2.1.1 Kenmerken van modernisering

De afgelopen vijftig jaar is er in de Nederlandse samenleving veel veranderd (Van der Loo & Van Reijen, 1997). Van 1920 tot circa 1960 was Nederland een verzuilde samenleving. De bevolking was overwegend godvruchtig en in scherp van elkaar afgebakende segmenten (zuilen) verdeeld. Het leven verliep volgens conventionele en vaste lijnen. Sindsdien heeft het behoudende, statische grijs van toen plaatsgemaakt voor de veel dynamischere en uitgelaten zelfexpressie van nu. Het leven is niet alleen in geografisch, maar ook in economisch en sociaal opzicht grenzeloos geworden. Het inzicht dat het leven beïnvloedende gebeurtenissen niet afgeschoven kunnen worden op hogere machten, maar het gevolg zijn van door de mens zelf gemaakte keuzes is meer en meer verspreid geraakt. De hedendaagse mens leeft niet langer vanuit vaste overtuigingen en automatische vanzelfsprekendheden, maar balanceert voortdurend op het snijpunt van allerlei alternatieven en mogelijkheden. Door sommigen wordt de huidige samenleving 'posttraditioneel' genoemd. Tradities worden voortdurend afgetast en onderzocht op hun waarde en worden continu bijgesteld en veranderd in het licht van geactualiseerde inzichten. De Duitse socioloog Beck (1986) ziet hierin het ontstaan van een geheel nieuwe vorm van modernisering, namelijk reflexieve modernisering. Daarmee doelt hij vooral op het verschijnsel dat de grondslagen van de moderne samenleving, zoals de sociale verbanden van familie en gezin, staat en religie, hun vanzelfsprekendheid verliezen en zelf het object van modernisering worden.

In deze paragraaf wordt eerst een beeld geschetst van moderniseringsprocessen in het algemeen, waarna geprobeerd wordt inzicht te geven in deze processen zoals die zich specifiek tijdens de afgelopen vijftig jaar in Nederland hebben voorgedaan. Daarbij sluiten we aan bij de analyse van Van der Loo en Van Reijen (1997). Hun analyse wordt ondersteund door onder meer het werk van sociologen als de reeds aangehaalde Beck en Giddens (1990; 1991). Het is onmogelijk om hier een compleet en genuanceerd beeld te geven, maar getracht wordt de algemene lijnen aan te geven die relevant zijn voor dit onderzoek. Het doel hiervan is het verkrijgen van een referentiekader waarmee we de uitkomsten van het onderzoek nader kunnen interpreteren.

Modernisering is volgens Van der Loo en Van Reijen niet op te vatten als één specifieke verandering, maar als een hele kluwen van onderling met elkaar verweven transformatieprocessen die in Nederland hun oorsprong hebben in de zeventiende eeuw. Deze auteurs stellen dat het moderniseringsproces gekenmerkt wordt door vier centrale, onderling samenhangende kenmerken. Het gaat om: differentiatie, rationalisering, individualisering en beheersing.

Met 'differentiatie' doelen deze auteurs op de splitsing van een oorspronkelijk homogeen geheel in delen met ieder een eigen karakter en samenstelling. De delen zijn telkens meer gespecialiseerd in de vervulling van bepaalde functies. Het gevolg van deze opsplitsing is echter dat de verschillende delen steeds meer op elkaar aangewezen zijn. De keerzijde van verzelfstandiging is dan ook de groei van onderlinge afhankelijkheid. Differentiatie heeft onder meer tot gevolg dat moderne intermenselijke relaties afstandelijk, complex en veranderlijk zijn. De moderne samenleving bestaat uit talloze individuen en gespecialiseerde instanties, die zich weliswaar uitsluitend op deeltaken richten, maar die toch op een of andere manier met elkaar verbonden en van elkaar afhankelijk zijn. Moderne mensen moeten ook veel meer energie steken in de door hen gewenste relaties. Het sterker wordende besef van onderlinge afhankelijkheid leidt ertoe dat mensen beseffen dat het noodzakelijker wordt om het gedrag op elkaar af te stemmen. Differentiatie mag dan tot gevolg hebben dat de verschillen tussen leden van een groep steeds groter worden en er sprake is van pluralisme, maar tegelijkertijd worden verschillen tussen groepen door de onderlinge afhankelijkheid steeds kleiner. Er ontstaan nieuwe sociale verbanden en een andere vorm van solidariteit.

Het tweede door Van der Loo en van Reijen genoemde kenmerk van modernisering is rationalisering. Dit duidt op het ordenen en systematiseren van de werkelijkheid met de bedoeling deze voorspelbaar en beheersbaar te maken. Het idee ontstaat dat door middel van de daartoe geëigende middelen en berekeningen, systematisch concrete doelen bereikt kunnen worden. Individuele levensplannen worden zo makers van een levensplan. De wereld wordt steeds meer als maakbaar beschouwd, transcendentie, werkelijkheid en religie verdwijnen naar de achtergrond en nemen andere vormen aan. Dit heeft ook tot gevolg dat de zin van het leven en de moraal niet meer vooraf gegeven zijn, maar door de mensen zelf bepaald moeten worden. Mensen gaan steeds meer controle uitoefenen op de wereld en zichzelf.

De wijdverspreide kennis en technologie die met rationalisatie gepaard gaan leiden in bepaalde opzichten tot eenwording en homogenisering. Dit geldt ook voor moraal en zingeving, ook deze worden algemeen en vrijblijvend omdat ze niet meer gebaseerd zijn op traditionele instituties of sectoren. Dit heeft echter ook een tegenbeweging opgeroepen van fragmentatie die aanleiding geeft tot aandacht voor het specifieke, unieke en bijzondere. Men spreekt ook wel over reflectieve moderniteit. Kenmerkend hiervoor is dat bijna alle instituties en gedragingen die de mens kent en aan de dag legt, onderwerp zijn van continue en diepgaande reflectie. Mensen maken steeds meer bewuste keuzes. Met name op het gebied van existentiële levensvragen nemen mensen steeds meer het heft in handen en proberen los van bestaande instituties eigen verantwoordelijkheid te nemen. Zo ontstaan ook nieuwe sociale bewegingen.

Als derde kenmerk wijzen Van der Loo en Van Reijen op individualisering, ofwel het toenemend besef van eigen identiteit en de behoefte dit besef om te zetten in zelfstandige manieren van denken, doen en voelen. Identiteit is steeds minder een afgeleide van de collectiviteit waar men deel van uitmaakt maar meer een project, een complex van opvattingen over wie men is, dat geconcretiseerd wordt in handelingspraktijken en dat op basis daarvan steeds opnieuw op zijn waarde

wordt gezien. Steeds meer mensen geven de voorkeur aan zelfontplooiing, zelfstandigheid en privacy, terwijl een volgzaam leven vanuit bepaalde tradities meer en meer wordt verlaten. In de traditionele samenleving waren individuen onlosmakelijk verbonden met de collectiviteit waartoe zij door hun geboorte behoren. In de moderne samenleving zien mensen zichzelf vooral als eenlingen, die in principe onafhankelijk van anderen hun levenskoers uitstippelen. Moderne mensen streven vandaag de dag naar het zelf kunnen beslissen, een opwindend leven leiden, iets in het leven bereiken, zich persoonlijk ontwikkelen en ervan genieten zolang het nog kan. Door het losser komen te staan van de sociale omgeving kunnen individuen van meer omgevingen tegelijk deel uit maken. De sociale omgeving heeft vaak slechts tijdelijke invloed. Deze invloed kan sterk en dwingend zijn, maar wordt minder op het moment dat het individu van sociale omgeving verandert.

Volgens Beck (1986, p. 199) "(werden) die Individuen innerhalb und außerhalb der Familie zur Akteur ihrer marktvermittelten Existenzsicherung und der darauf bezogenen Biographieplanung und -organization". Volgens sommigen is individualisering daarom te zien als een negatieve ontwikkeling en niet gespeend van risico's, omdat het individu overgeleverd wordt aan het 'isolement van het innerlijke wezen' of omdat men denkt dat het individu geen raad zal weten met die nieuwe vrijheid. Anderen zien het zich losmaken van knellende banden als een positieve ontwikkeling en denken dat individuen zeer goed in staat zijn met die nieuwe vrijheid om te gaan en te kiezen uit het enorme aanbod aan waarden, normen en betekenissen in de moderne samenleving. Individualisering is volgens hen ook niet alleen 'vrijheid en blijheid'. Zelfontplooiing en tastenderwijs zoeken naar nieuwe verantwoordelijkheden jegens natuur, anderen en zichzelf gaan geheel hand in hand.

Maar de paradox van individualisering is dat mensen weliswaar denken steeds vrijer en onafhankelijker te zijn, maar in werkelijkheid juist voortdurend bezig zijn zich te conformeren doordat de moderne cultuur daartoe dwingt. Stuurman (1985) beschreef dit verschijnsel als volgt: "De moderne gezinspolitiek van de Keynesiaanse verzorgingsstaat werkt niet door verboden en bevelen, maar laat het 'vrije individu' door middel van psychologische en agogische technieken zelf 'verantwoordelijkheid' nemen voor de 'juiste' invullingen van de norm." Concrete afhankelijkheden hebben plaatsgemaakt voor de anonieme en diffuse afhankelijkheid van 'apparaten', 'structuren' en 'systemen'. De mens denkt een bevrijd individu te zijn, maar in feite heeft hij weinig te kiezen. Dat hij zich als zelfstandig kiezend individu manifesteert is bijvoorbeeld geen onderwerp van autonome keuze, maar inherent aan het bestaan in de posttraditionele samenleving.

Het vierde centrale kenmerk is domesticering. Daaronder verstaan Van der Loo en Van Reijen het steeds meer kunnen beheersen en toepassen van biologische en natuurlijke fenomenen en processen en de toepassing daarvan in het productieproces. In de moderne samenleving is de verhouding tussen mens en natuur radicaal gewijzigd. Mensen leven steeds minder in een natuurlijke en steeds meer in een gecreëerde of kunstmatige omgeving. Onderscheid maken tussen natuur en cultuur wordt daardoor steeds moeilijker. Beheersing van bepaalde natuurkrachten betekent geenszins dat mensen niet meer afhankelijk zijn van die natuurkrachten. Het betekent wel dat door het verdwijnen van het directe contact met die natuurkrachten deze afhankelijkheid steeds minder merkbaar is geworden. Daardoor wordt deze ook wel eens vergeten. Het schijnbaar onafhankelijker worden van de krachten van de natuur en van het lichaam gaat gepaard met het ontstaan van nieuwe afhankelijkheden. Zo is de mens steeds afhankelijker geworden van de technologische beheersingssystemen. Daarnaast is ook de

afhankelijkheid van andere mensen en van het eigen gedrag toegenomen. Bijgevolg leidt domesticering niet alleen tot een gewijzigde houding in de relatie tot de natuur en het lichaam, maar ook tot veranderingen in de aard van de menselijke betrekkingen, alsmede in de aard van de beheersing van de eigen driften en emoties en uiteindelijk ook tot veranderingen in de mens zelf. Beheersing van lichaam en natuur kan niet los gezien worden van de beheersing van sociale en psychische processen. Ze leidt ook tot een noodzaak van coördinatie van het sociale handelen en tot een hogere mate van zelfdiscipline bij mensen.

2.1.2 De weerslag van de kenmerken van modernisering in Nederland

De bovenstaande beschrijving van modernisering tekent zich ook af in Nederland in de laatste vijftig jaar. Verschillende onderzoekers op het gebied van sociale en maatschappelijke ontwikkelingen constateren een omslag in de jaren vijftig en zestig in Nederland en zien in deze periode de moderniseringsprocessen versnellen (Van Eijl, 2001; Bax, 1990). Kenmerkend voor de laatste vijftig jaar zijn de verandering van een plattelandssamenleving via een geïndustrialiseerde naar een dienstverlenende samenleving. Bij deze overgang horen rationalisatie en domesticatie als belangrijkste kenmerken. Deze ontwikkeling ging gepaard met een sterk stijgende welvaart, waardoor de opbouw van de verzorgingsstaat mogelijk werd, sterk toegenomen onderwijsmogelijkheden en een stijging van het onderwijsniveau. Dit heeft een nauwelijks te onderschatten invloed gehad op de sociale en culturele ontwikkeling in de tweede helft van de vorige eeuw. Tijdens de eerste generatie na de oorlog veranderde de opvatting 'God heeft de verschillen tussen de standen gewild' in gelijke kansen, die alleen nog maar gegrepen hoefden te worden. Egalisering van grote (inkomens)verschillen was ook kenmerkend tot het begin van de jaren tachtig, mede door het op nivellering gerichte overheidsbeleid. Democratie en politiek heeft grote invloed gehad op de omslag van een traditionele naar een moderne samenleving (Van Eijl et al., 2001). De veranderingen in industrialisatie, welvaart, de daardoor mogelijke verzorgingsstaat, toenemende gelijkheid en stijging van onderwijsniveau worden ook door Bax (1990) gezien als belangrijkste en opvallendste ontwikkelingen in Nederland na de vijftiger jaren van de vorige eeuw.

In het sociale denken ontstond op de golven van deze ontwikkelingen een enorme omslag, meestal aangeduid als de ontzuiling. De collectieve ideologieën verloren aan betekenis en secularisering trad op. De absolute van het gezag van God en zijn gezagsbereik zijn samen met het aantal aanhangers hiervan sterk teruggelopen. Dit betekent niet dat materialisme en atheïsme nu overheersend zijn, maar veeleer dat een vaag transcendentiegelooft als meerderheidssentiment in de plaats is gekomen van georganiseerd christendom (Van Eijl et al., 2001). Over de gevolgen van de secularisering voor normen en waarden zegt Bax (1990) dat ontzuiling niet tot gevolg heeft gehad dat deze niet meer bestaan, maar dat het aantal waaruit men kan kiezen vergroot is en dat ze een veel groter bereik hebben. Ze veranderen voortdurend, zijn diffuus en kunnen min of meer inconsistent zijn. Ze omvatten niet meer alle normen en waarden van een sociale collectiviteit. Ook volgens Broens et al. (1991) is er door de afbrokkeling van de traditionele sociale verbanden een veel groter scala aan keuze- en handelingsvrijheden ontstaan en een veelvormigheid aan leefstijlen, die zowel in tijd als ruimte sterk kunnen variëren niet alleen tussen individuen maar ook in het leven van één individu. Individualisatie en fragmentatie traden op. De aanwezigheid van de verzorgingsstaat heeft een belangrijke rol gespeeld in individualisering, omdat deze mensen minder afhankelijk maakte van elkaar, een vangnet bood en relatieve zekerheid gaf.

Een opvallende ontwikkeling zijn ook de veranderingen in de levensloop. In de jaren vijftig was de verwachting te trouwen op jonge leeftijd en kinderen te krijgen. Pas door het sterven van de huwelijkspartner kwam er een einde aan het huwelijk. Geboortebeperving bestond nog niet en het grote aantal kinderen was vaak een aanslag op de gezondheid van de vrouw. De zorg voor man en kinderen nam het grootste deel van haar tijd in beslag. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw zijn de keuzemogelijkheden veel groter. Het traditionele gezinsverband is niet meer vanzelfsprekend. Er zijn talloze vormen van samenleven, huwelijk en voortplanting zijn losgekoppeld en echtscheiding is een fenomeen dat sterk in aantal gegroeid is. De duur van de jeugd is verlengd door de langere schoolperiode en samenwonen als tussenfase tussen jeugd en trouwen is heel normaal. Het gezin als onderhandelingshuishouden is in opkomst. De jeugd is veel nadrukkelijker in de samenleving aanwezig. Door deze veranderingen is ook de samenstelling van de bevolking veranderd. Door het kleinere aantal kinderen treedt vergrijzing op. Iets anders dat bijdraagt aan de veranderde samenstelling en dat een relatief nieuw fenomeen is, is immigratie.

De ontwikkelingen hebben ook een emancipatorisch karakter. Het individu komt op, los van traditionele instituties en verbanden. Emancipatie van vrouwen vond en vindt plaats. Vrouwen kregen steeds meer dezelfde scholing als mannen en werden steeds meer tot de arbeidsmarkt toegelaten. Het kostwinnersprincipe verloor langzaam aan terrein, maar bestaat nog steeds. Gelijk loon voor gelijke arbeid werd als principe geaccepteerd. Leidinggevende vrouwen zijn echter ook aan het begin van de eenentwintigste eeuw nog zeldzaam. Emancipatie is ondertussen een officiële beleidsdoelstelling geworden.

De wetenschap en de wetenschapsfilosofie maakten eveneens een sterke ontwikkeling door. Aan het begin van de vijftiger jaren geloofde men nog in de volstrekte zekerheid van de wetenschap. Die overtuiging werd opgevolgd door het falsificatisme, hetgeen in de laatste twee decennia opgevolgd werd door een ontkenning van elke zekerheid (Van Eijl et al., 2001). Wetenschap staat in het teken van beheersen en ordenen van de natuur, is dus een uiting van rationalisatie en domesticatie.

Deze ontwikkelingen in de wetenschap zijn één van de aanwijzingen dat de laatste twee decennia een afvlakking van de moderniseringsontwikkeling optreedt. Er ontstaan ook steeds meer tegenbewegingen. Felling (2004) constateert in zijn onderzoek dat de afgelopen 25 jaar de processen van individualisering zich slechts geleidelijk voltrekken. De nadelen van de stormachtige ontwikkelingen worden zichtbaar. Er valt meer te kiezen dan ooit, maar wel in een steeds homogener wereld. En nu de grote verschillen verdwenen zijn worden de kleinere belangrijker. De toegenomen zekerheid maakt mensen kwetsbaarder voor verlies van welvaart en gezondheid (Van Eijl et al., 2001). Verdergaande modernisering dwingt ons momenteel tot het ontwikkelen van een nieuw natuurbewustzijn, een besef van de interdependenties tussen mens en natuur. De domesticatie heeft gevolgen die niet voorzien waren: aantasting van natuur en milieu. De keerzijde van de beheersing van de natuur is dat de intensiteit van de hedendaagse productie de draagkracht van de natuur te boven lijkt te gaan (Van der Loo & Van Reijen, 1997). De generaties die volgen op de naoorlogse generatie hebben het moeilijker dan de naoorlogse, want het succes van de ouders valt moeilijk te verbeteren. De afwezigheid van steeds meer succes wordt al snel opgevat als falen. Begin jaren tachtig heeft ook een omslag plaatsgevonden naar een denivellerend overheidsbeleid en is de ongelijkheid weer enigszins toegenomen (Van Eijl et al., 2001).

Door de nieuwe en wisselende sociale verbanden is het nagenoeg onmogelijk geworden eenduidige, stabiele belangen en behoeften van mensen te formuleren, want deze verschuiven en veranderen voortdurend, zowel binnen als tussen individuen. Individuen identificeren zich slechts met een organisatie zolang deze past in hun eigen levensprogramma. Dit staat vooral op gespannen voet met de belangen van organisaties met een levensbeschouwelijke en sociaal-politieke signatuur, die afhankelijk zijn van een blijvende bundeling van een geëngageerde achterban. De 'trouw' aan een bepaalde levensbeschouwing moet wijken voor een regelmatige herbezinning en heroriëntatie. Leefstijlen zijn tijdelijk. De toenemende gelijkheid en individualisering hebben ook gezorgd voor een democratisering van bestaansonzekerheden. Vroeger werd men collectief getroffen als klasse door bestaansonzekerheden, het verweer was dan ook collectief. Het risico is aanwezig dat, nu soms de één en soms de ander wordt getroffen, het verweer aan individuen wordt overgelaten omdat de collectieve identiteit is verdwenen. Daarnaast zijn er nieuwe ongelijkheden ontstaan: de mogelijkheden tot noodzakelijke mobiliteit en flexibilisering van arbeid zijn zeer ongelijkmatig verdeeld (Broens et al., 1991). De opkomst van het onderwijs voor iedereen heeft ook geleid tot nieuwe drempels. Zonder opleiding kun je geen carrière maken (Van Eijl et al., 2001).

De moderniseringsontwikkelingen leggen een permanente verantwoordelijkheid en keuzedwang op de schouders van het individu. Dit vereist een grote mate van zelfreflectie. Anderzijds gaat individualisering gepaard met de (her)integratie van het individu in (nieuwe) sociale verbanden met anonieme uniformerende instituties. Ook gaan mensen op zoek naar nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid en gedeelde identiteit. Deze nieuwe sociale verbanden vormen het maatschappelijke middenveld. Mensen krijgen meer vrije tijd, overleven heeft plaatsgemaakt voor leven en daardoor is er meer ruimte voor zelfontplooiing op allerlei gebieden en nieuwe vormen van zingeving (Broens et al., 1991).

2.2 Ontwikkelingen binnen het humanisme in Nederland

In deze paragraaf wordt de ontwikkeling van humanistische organisaties en het daarbij behorende gedachtegoed beschreven. Eerst zal aandacht geschonken worden aan de organisaties, die in de tweede helft van de vorige eeuw opkwamen. Daarna zullen de humanistische beginselen uitgewerkt worden, die in de humanistische organisaties steeds al een rol speelden. Het doel hiervan betrof het verwerven van kennis die nodig was voor de constructie van de vragenlijst voor de survey. Daarnaast is kennis hierover van belang voor de interpretatie van de uitkomsten van de survey.

2.2.1 Georganiseerd humanisme

De moderne georganiseerde humanistische beweging in Nederland begint in het midden van de negentiende eeuw. In de Tweede Wereldoorlog ontstond het besef dat een nieuwe humanistische beweging nodig was, die meer dan de bestaande vrijdenkersorganisaties het accent legde op het openstaan van mensen voor elkaars mening, respect voor elkaar, samen een maatschappij vormen ondanks onderlinge verschillen. Vlak na de bevrijding werden daarom, onafhankelijk van elkaar, twee nieuwe humanistische organisaties opgericht: eerst in mei 1945 Humanitas, dat zich ging bezighouden met praktische hulp aan mensen met problemen. In de moeilijke jaren direct na de oorlog bestond aan dit soort hulp grote behoefte. Een klein jaar later, in februari 1946, ontstond het Humanistisch Verbond. Het richtte zich vooral op bezinning. Onder leiding van voorzitter Jaap van Praag richtte het zich op de strijd tegen het 'nihilisme', het verschijnsel dat veel mensen er geen

bewuste normen en waarden op na hielden. Zowel Humanitas als het Humanistisch Verbond vormden in zekere zin een uiting van verzet tegen de 'verzuiling', de hermetische scheiding in de samenleving die tot in de jaren zestig bestond tussen protestanten, katholieken, socialisten en anderen (waaronder liberalen).

Humanitas kun je de 'doe-tak' noemen van de humanistische beweging (opbouw-werk, maatschappelijk werk, 'handen uit de mouwen', 'gewoon doen wat je moet doen'); het Humanistisch Verbond is de 'denk-tak', die veel meer levensbeschouwelijk, filosofisch en op debatteren is georiënteerd. Overigens pakte ook het Humanistisch Verbond al gauw een praktische taak op, namelijk het humanistisch geestelijk raadswerk onder arbeiders, zieken, bejaarden, soldaten, gevangenen, etc. Ook werden eind jaren zestig vanuit het Humanistisch Verbond onderwijstaken in het lager en middelbaar onderwijs opgezet (humanistisch vormingsonderwijs).

Tot het midden van de jaren zestig moesten de humanisten het recht bevechten op een eigen plaats in de samenleving voor mensen die niet christelijk zijn. Protestanten en katholieken hadden het voor het zeggen in Nederland en zij meenden dat mensen die niet in God geloofden, nergens door weerhouden werden om zich misdadig te gedragen: 'Geen godsdienst, geen moraal'.

In de eerste 25 jaar van het Humanistisch Verbond is Jaap van Praag (1911-1981) de drijvende kracht geweest. Hij was een van de oprichters en van 1946-1969 de voorzitter. Naast organisatorisch werk heeft hij ook veel bijgedragen aan de inhoudelijke invulling van het humanisme. Hij omschreef tien kenmerken die volgens hem karakteristiek waren voor het mens- en wereldbeeld van de humanist:

De vijf kenmerken van het humanistische mensbeeld zijn:

- Natuurlijkheid: mensen zijn onverbrekkelijk verbonden met de natuur. Mensen komen voort uit de natuur en kunnen zonder die natuur niet leven.
- Verbondenheid: de mens is een sociaal wezen. Hij of zij is in staat en geneigd zich met anderen verbonden te voelen.
- Gelijkheid: de humanist vindt vanuit die verbondenheid de overeenkomsten tussen mensen zwaarder wegen dan de verschillen. Verschillen in sekse, ras, leeftijd of cultuur zijn nooit zo diepgaand dat ze sociaal contact uitsluiten.
- Vrijheid: mensen hebben de vrijheid om keuzes te maken.
- Redelijkheid: de mens heeft het vermogen redelijke oordelen te vormen, onderscheid te maken tussen goed en kwaad.

De vijf kenmerken van het humanistisch wereldbeeld zijn:

- Ervaarbaarheid: de mens ontleent al zijn kennis over de wereld aan zintuiglijke indrukken en het denken daarover.
- Samenhang (tussen mens en wereld): de wereld bestaat alleen in samenhang met de mens, de mens kan alleen iets zeggen over de wereld die hij waarneemt. Over een bovennatuurlijke god bijvoorbeeld kan de mens niets stelligs zeggen.
- Volledigheid: de kennis die de mens over de wereld ervaart via zijn zintuigen, is ook het enige wat hij kan weten. De humanist erkent geen geopenbaarde kennis die alleen op gezag berust.
- Toevalligheid: de wereld heeft geen vooraf gegeven innerlijk doel. Het humanisme staat hierin tegenover de godsdiensten, die er wél van uitgaan dat er in de wereld een hogere zin aanwezig is.
- Dynamiek: mens en wereld veranderen voortdurend. De mens ontwikkelt zich steeds.

Het in 1973 herziene en als volgt vastgestelde beginsel van het Humanistisch Verbond, kan nog altijd gehanteerd worden als een beschrijving van de kern van gedachtegoed van veel humanisten:

Het humanisme is de levensovertuiging die probeert leven en wereld te begrijpen uitsluitend met menselijke vermogens. Het acht wezenlijk voor de mens zijn vermogen tot onderscheidend oordelen, waarvoor niets of niemand buiten hem verantwoordelijk kan worden gesteld.

Dit humanisme wordt gekenmerkt door:

- de voortdurende bereidheid zich in denken en doen naar normen van redelijkheid en zedelijkheid te verantwoorden;
- de helpende zorg voor de medemens om hem in staat te stellen zich te ontplooiën tot een volwaardig bestaan in zelfbestemming;
- het streven naar een samenleving waarin vrijheid, gerechtigheid, verdraagzaamheid, eerbied voor de menselijke waardigheid en medemenselijkheid centraal staan.

(<http://archieff.uvh.nl>)

Het beginsel van het Humanistisch Verbond is niet per definitie in strijd met een geloof in God (Derkx, 1993). Een gangbare indeling in houdingen van mensen ten opzichte van een bovennatuurlijke God is de volgende: atheïsten, agnosten, vrijzinnig ondogmatisch godsdienstig en orthodox godsdienstig. Alleen de laatste groep kan niet onder het humanisme geschaard worden, mensen met de eerste drie houdingen wel.

Het Humanistisch Verbond en Humanitas groeiden in eerste instantie snel, het Humanistisch Verbond naar 15.000 leden en Humanitas naar ruim 30.000. Sinds de jaren zeventig gingen ze echter een beetje ten onder aan hun eigen succes: humanistische waarden werden steeds meer gemeengoed in de samenleving, de invloed van de kerken brokkelde af, en het was niet langer een schande om 'goddeloos' te zijn. Maar als de hele maatschappij steeds meer humanistisch werd, waarom zou je dan nog lid zijn van een aparte humanistische organisatie die waarden verdedigde die door iedereen al lang geaccepteerd werden? Waarom vechten als er niets meer te vechten viel? (<http://archieff.uvh.nl>). Daarnaast is het typerend voor humanisten dat de behoefte ontbreekt om zich aan te sluiten bij een georganiseerde collectiviteit (Thoenes, 1991). Tegenwoordig tellen Humanitas en Humanistisch Verbond respectievelijk 12.000 en 16.000 leden. Het zijn daarmee nog steeds de toonaangevende humanistische organisaties in Nederland.

Naast het Humanistisch Verbond en Humanitas zijn in Nederland nog tientallen andere humanistische organisaties ontstaan, vooral vanuit het Humanistisch Verbond. De aanleiding hiervoor is gelegen in de verzelfstandiging van taken van het Humanistisch Verbond. Zo kwam bijvoorbeeld uit de radio- en televisiedienst van het Humanistisch Verbond uiteindelijk de Humanistische Omroep (HUMAN) voort. In de loop der tijd is zo een ingewikkeld vlechtwerk van humanistische organisaties ontstaan (<http://archieff.uvh.nl>).

De laatste jaren is er steeds meer samenwerking ontstaan tussen deze en andere humanistische organisaties in Nederland. Deze samenwerking mondde op 1 januari 2002 uit in de oprichting van de Humanistische Alliantie, zijnde een formele humanistische federatie. Daarin zijn samenwerking en synergie tussen de verschillende organisaties sleutelwoorden. Om te beginnen wil de Alliantie bezinning stimuleren. Daarbij staan drie thema's van inspiratie centraal (Kunne-man, 2002):

- De vrijheid en autonomie van het individu. Vrijheid, autonomie, zelfbeschikking en rationeel vermogen, verantwoordelijkheid nemen voor eigen handelen, vanuit actieve tolerantie, betrokken op dialoog en reflectie met als inspiratiebron het verlichtingsdenken (Humanistisch Verbond, Humanitas).
- Solidariteit, emancipatie en mensenrechten. Rechtvaardigheid, solidariteit, empowerment en actief, betrokken burgerschap, geïnspireerd vanuit de sociaal-democratische traditie (HIVOS, HOM, Humanitas).
- Zingeving en vorming. Inspiratie, levenskunst, spirituele bronnen van oriëntatie en betrokkenheid (HIVOS, HVO, HUMAN, UvH).

De organisaties of groepen die vanuit humanistische beginselen werken worden tezamen ook wel de humanistische beweging genoemd. Breder gezien kan er ook een humanistische stroming benoemd worden: bestaande uit dat deel van de volwassen Nederlandse bevolking dat dezelfde ideële beginselen aanhangt als de organisaties die deel uitmaken van de Humanistische Alliantie, zonder noodzakelijk deze organisaties te kennen.

2.2.2 Humanisme als ideële stroming

Het humanistische gedachtegoed is door verschillende mensen omschreven langs twee lijnen. De eerste lijn is humanisering, de tweede is zingeving.

Humanisering betekent dat het humaan handelen belangrijker is dan welke levensbeschouwing men heeft. Deze stelling gaat terug tot Leo Polak in 1931. Hij noemde heteronomie (het erkennen van een gezag buiten jezelf) het splijtzwam-principe van de samenleving. De talloze godsdienstoorlogen zijn hiervan een duidelijk voorbeeld, vanuit elk geloof is elk ander geloof ten slotte bijgeloof. Hiertegenover plaatst hij het eenheidsprincipe van de autonomie, waarbij er “geen ander gezag is dan dat van ons aller gemeenschappelijke maatstaf van waarheid en zedelijkheid.” Deze is volgens hem te vinden in de mens zelf: de menselijke rede en redelijkheid, universele liefde en gerechtigheid. Hij noemt de rede ‘het hoogste goed op aarde, de laatste toetssteen der waarheid, schoonheid, goedheid, liefde en gerechtigheid’. Deze zedelijkheid is volstrekt onafhankelijk van geloof of levensbeschouwing. Polak stelt dat deze autonome gezindheidmoraal in plaats van een heteronome gebodsmoraal komt. In de humaniseringslijn staan dus menselijke waardigheid en zedelijke autonomie centraal.

Volgens Boelaars (1997) houdt de humanistische ethiek dit in: een filosofische, waarheid zoekende, systematische doordenking van een per definitie ‘gekleurde’ moraal. Thoenes (1993) maakt de kanttekening dat de accenten in normen en waarden in de loop van de tijd steeds zijn verlegd. Toch zijn nog steeds het mens- en wereldbeeld zoals Van Praag het omschreef actueel voor humanisten. De humanistische levensstijl is de ruggengraat van een in deze tijd algemeen aanvaard emancipatiemodel, dat voor velen geldt als inspiratie bij de invulling van de Rechten van de Mens.

De mensenrechten zijn een typisch product van de geïndividualiseerde cultuur. Het gaat hierbij om een duidelijk te definiëren geheel van waarden dat steeds meer als vanzelfsprekend fundament van de hedendaagse samenleving wordt gezien. Ze zijn gebaseerd op de menselijke waardigheid en de zedelijke autonomie van het individu (en dus niet opgelegd door de instantie waarin je gelooft, de paus, de bijbel, de koran of het partijbureau).

Zingeving, de tweede lijn waarlangs humanisme gedacht wordt, gaat over datgene wat betekenis en samenhang geeft voor een individu (Hijmans & Hilhorst, 1990). Zingeving zorgt dat het biologisch-functionele handelingsniveau van de dagelijk-

se, onmiddellijke ervaringen kan worden overstegen en geeft daarmee identiteit en continuïteit. Het leven wordt hierdoor zinvol. In het humanisme staat hierbij een ondogmatische, open instelling centraal. Elk individu geeft zijn eigen leven zin vanuit zijn individuele autonomie. De conclusie van het onderzoek van Hijmans en Hilhorst is dat hedendaagse individuen hun eigen levensbeschouwing maken en dat ze dat op verschillende manieren doen.

Het humanisme is dan ook rijk geschakeerd. Twijfelen en van mening verschillen is kenmerkend voor het humanisme (Ellis, 2003). Voor Boelaars (1997) is humanisme een levensovertuiging die steun geeft aan het vermogen zelf richting en vorm te geven aan het leven en om er zin en betekenis aan te ontlenen. Humanisme geeft geen definitief antwoord op alle vragen waar het leven ons voor stelt. Antwoorden hebben altijd een voorlopig karakter en moeten steeds aan nieuwe ontwikkelingen en ervaringen worden getoetst. De randvoorwaarden van het leven zijn gegeven maar de persoonlijke invulling ervan ligt allerminst vast. Kwaliteit van leven staat centraal en de menselijke waardigheid vormt het perspectief.

Autonome mensen willen zoveel mogelijk over hun eigen leven beschikken. Dit betekent niet dat zij egoïstisch of individualistisch zijn. Autonomie is een sleutelwoord met betrekking tot de verwerkelijking van een zelfstandige identiteit. In de humanistische benadering van identiteitsontwikkeling ligt het accent op stimuleren van een eigen systeem van waarden en normen, dat enerzijds individueel gedrag en een eigen levensplan mogelijk maakt, en dat anderzijds openstaat voor een kritische en open dialoog en daarmee dus voor verandering. Autonomie is naast een zedelijk ideaal ook een levenskunst.

Vrijheid betekent dat mensen zelf inhoud en vorm kunnen geven aan hun bestaan. Ook van anderen moet het recht op vrijheid en zelfbeschikking worden gerespecteerd en mogelijk gemaakt worden. Vrijheid en verantwoordelijkheid zijn daarom onlosmakelijk met elkaar verbonden. Wil er ruimte zijn voor autonomie, dan moeten we elkaar aanvaarden in ons 'anders-zijn'. Dit kan niet bestaan zonder een diep geworteld besef van met elkaar verbonden zijn. Waar die verantwoordelijkheid aanwezig is in een samenleving, worden mensenrechten gerespecteerd, kan autonomie bestaan met respect voor het aan anderen toekomende zelfbeschikingsrecht en is tolerantie geen onverschilligheid of minachting, maar levende belangstelling om de vrijheid van een ieder zoveel mogelijk te stimuleren. Het stimuleren van het vermogen om zorgvuldige afwegingen te maken tussen eigen belangen en die van anderen neemt binnen de humanistische visie op opvoeding en onderwijs en in de humanistische geestelijke verzorging een belangrijke plaats in (Boelaars, 1997).

Het Humanistisch Verbond (2003) stelt zeven waarden centraal voor het humanisme, die ook als vanzelf volgen uit het bovenstaande:

- Zelfbeschikking
- Gelijkwaardigheid
- Verantwoordelijkheid
- Verdraagzaamheid
- Solidariteit
- Redelijkheid
- Rechtvaardigheid

Andere auteurs hebben bij een poging tot het definiëren van humanistische waarden hierbij aansluitende en overlappende waarden genoemd: mensenrechten, autonomie, vrijheid, zelfontplooiing (Boelaars, 1997) en waardigheid, zelfvertrou-

wen, communicatie, tolerantie en eigenzinnigheid (Thoenes, 1993). Ook de eerder genoemde thema's van inspiratie van de humanistische organisaties kunnen hierbij genoemd worden.

Volgens Boelaars (1997) is de humanistische levensbeschouwing geen louter rationalistische benadering maar is het een zoeken naar evenwicht tussen gevoel en verstand. Daarbij is het van groot belang dat mensen hun verstand met gevoel en hun gevoel met verstand gebruiken.

Met het geaccepteerd raken van van oudsher humanistische waarden zoals vooruitgang, individuele ontwikkeling, tolerantie en zelfbeschikking, komen ook de grenzen ervan inzicht.

Een aantal ethici en filosofen is gevraagd een humanistische visie te ontwikkelen op belangrijke maatschappelijke thema's: zorg, onderwijs en opvoeding, milieu-problematiek en de multiculturele samenleving.

Het humanisme is, geheel naar zijn aard, nog steeds in ontwikkeling, als levensbeschouwing en als levensstijl. In 1993 stelde Thoenes nog dat het in grote lijnen binnen het kader was gebleven dat Van Praag er destijds voor ontworpen had. Enkele jaren later stelt Harry Kunneman dat het humanisme toekomst heeft, maar dat het dan wel meer zal moeten bieden dan een levensbeschouwelijk alternatief voor de kerken. Het zal meer producten en diensten moeten gaan leveren die mensen op individueel niveau helpen hun eigen bestaan vorm te geven: humanisme in de praktijk (Van Dijk & Hielkema, 1999).

Aan het begin van de 21e eeuw is de zoektocht naar het bestaan, de zoektocht naar jezelf en je eigen mogelijkheden een belangrijk aspect van het humanisme. Onder de term postmodern humanisme is er de laatste jaren een ontwikkelingslijn van het humanisme die minder rationalistisch is. Een lijn die oog heeft voor de complexiteit van het bestaan, die oog heeft voor romantiek, voor gevoelens en kunst. Daarom kunnen humanisten vandaag de dag inspiratie halen uit religie of spiritualiteit.

Kenmerkend voor het humanisme aan het begin van de 21e eeuw is: de bereidheid zich rationeel en ethisch te verantwoorden in denken en doen. De helpende zorg voor de medemens gericht op autonome ontplooiing staat centraal naast het streven naar een vrije en tolerante samenleving gebaseerd op universele waarden van humaniteit en mensenrechten. Een samenleving waarin mensen aanspreekbaar zijn op hun verantwoordelijkheid voor zichzelf, betrokkenheid met de medemens en aandacht voor het op een duurzame wijze omgaan met hulpbronnen en de natuurlijke omgeving. Uitgangspunt is: zelf denken, samen leven (Ellis, 2003).

2.3 Het humanisme in het licht van de modernisering in Nederland

De twee vorige paragrafen hebben opvallende parallellen en overeenkomsten. Het is zeker niet de bedoeling om in deze paragraaf deze overeenkomsten en parallellen aan elkaar te koppelen in de vorm van oorzaak en gevolg, maar wel om ze helder naar voren te brengen.

De oprichting van het Humanistisch Verbond en van Humanitas na de Tweede Wereldoorlog was een uiting van verzet tegen de verzuiling die op dat moment nog volop het maatschappelijk bestel in Nederland domineerde. Twintig jaar later beginnen de zuilen in te storten. Het geloof in een hogere macht neemt sterk af en mensen krijgen en nemen zelf verantwoordelijkheid. Eigen verantwoordelijkheid is ook een belangrijke waarde in het humanisme en maakt zo expliciet deel uit van

het beginsel van het Humanistisch Verbond: "Niets of niemand buiten hem (de mens, red.) kan verantwoordelijk worden gesteld". Mensen worstelen zich los van knellende traditionele banden en van collectieve instituties en bijbehorende opgelegde waarden en normen. De mens profileerde zich steeds meer als een vrij, autonoom individu met recht op zelfbeschikking en met een wens tot zelfontplooiing. Wederom waarden die centraal staan in het mensbeeld van humanisme.

Vaststaande levensbeschouwing met vaste normen en waarden hebben plaatsgemaakt voor regelmatige herbezinning en heroriëntatie. Zelfreflectie is heel belangrijk om zich voortdurend te kunnen blijven oriënteren bij het maken van keuzes en afwegingen en het uitvoeren van beslissingen en handelingen. Een reflectieve levensstijl die voortdurend in ontwikkeling is, hoort bij het humanisme. Er is tegenwoordig een pluriformiteit aan levensstijlen, normen en waarden, ook binnen het leven van één individu. Er zijn enorme keuzemogelijkheden. Dit is onmogelijk zonder respect voor andere meningen. Ook dit is een kenmerkende waarde van humanisme.

De laatste decennia is er een nieuw, bloeiend maatschappelijk middenveld ontstaan. Individuen integreren opnieuw in sociale verbanden, op zoek naar een gedeelde identiteit. Solidariteit heeft een andere vorm gekregen, maar is niet verdwenen. Solidariteit en verbondenheid met de medemens zijn ook belangrijk voor het humanisme. De Rechten van de Mens en andere vormen van emancipatie, leunen op een humanistische levensstijl. In het humanisme gaat het niet alleen om verbondenheid met de medemens maar ook met de wereld om ons heen, natuur en milieu. Door de sterke domesticatie zijn deze sterk onder druk komen te staan, maar het natuurbewustzijn is aan het veranderen en mensen worden zich weer steeds meer bewust van de interdependenties tussen mens en natuur. Mens- en wereldbeeld in de huidige samenleving komen voor een groot deel overeen met het humanistische mens- en wereldbeeld zoals Van Praag dat al heeft geformuleerd. De ontwikkelingslijn in het postmoderne humanisme, waarin humanisten vandaag de dag inspiratie kunnen halen uit religie of spiritualiteit en dat minder rationalistisch is, sluit aan bij de geest van de samenleving zoals die aan het eind van de modernisering is ontstaan: tijd en ruimte voor levenskunst, nieuwe vormen van zingeving en het ontstaan van nieuwe sociale verbanden. De rationalisering is afgenomen en er is meer ruimte voor religie en transcendente werkelijkheden, zowel binnen het humanisme als binnen de maatschappij.

Gezien deze overeenkomsten en parallellen tussen de richting waarin de maatschappij zich de laatste vijftig jaar in Nederland heeft ontwikkeld en het gedachtegoed van het humanisme, kunnen we concluderen dat het modern humanisme stevig verankerd is in de grondslagen van (post)moderne maatschappij. Daarnaast biedt het met zijn kernwaarden en mens- en wereldbeeld een belangrijke inspiratiebron voor zingeving. De Nederlandse samenleving heeft zich van een sterk verzuilde en kerkelijke samenleving ontwikkeld naar een samenleving waarin veel aspecten van het humanistische gedachtegoed en de daarbij horende waarden algemeen geaccepteerd zijn.

Extrapolatie

3.1 Verantwoording

In dit onderzoek is het vertrekpunt dat het aantal personen dat daadwerkelijke affiniteit heeft met de humanistische gedachte een veelvoud omvat van het gezamenlijke ledental van de humanistische organisaties in ons land. Deze veronderstelling is gebaseerd op het gegeven dat levensbeschouwelijke stromingen vaak over een grotere aanhang beschikken dan blijkt uit de ledentallen van aan deze stromingen verbonden organisaties. Een manier om de omvang van de stroming – het aantal personen dat daadwerkelijke affiniteit heeft met het humanisme – vast te stellen is het uitvoeren van een extrapolatie van het totale ledental van de humanistische organisaties met behulp van een extrapolatiefactor. Daarvoor moesten we op zoek naar een betrouwbare en geldige extrapolatiefactor.

Voor het verkrijgen van een extrapolatiefactor die aan deze voorwaarden kon voldoen hebben we ons gericht op politieke partijen. De keus hiervoor vloeide voort uit de historische verwantschap van ten minste een deel van de politieke partijen met godsdienstige en levensbeschouwelijke stromingen in ons land. De meeste politieke partijen in ons land zijn gefundeerd op godsdienstig of levensbeschouwelijk gemotiveerde mens- en maatschappijbeelden. Binnen dit kader is het politieke spectrum in ons land traditioneel verdeeld in links en rechts. Een andere indeling is confessioneel versus seculier. De beide indelingen overlappen elkaar gedeeltelijk. Zo zijn aan de rechterzijde de confessionele partijen als het CDA, SGP en ChristenUnie gepositioneerd, alsmede seculiere partijen als de VVD en de LPF⁴. Ter linkerzijde vinden we uitsluitend seculiere partijen: PvdA, SP, GroenLinks en D66. Daarnaast vloeide de keus hiervoor voort uit het feit dat het aantal stemmers op een partij een veelvoud is van het aantal leden van die partij. In de volgende paragraaf gaan we in op de uitvoering van en onze bevindingen met deze werkwijze.

3.2 Politieke partijen en hun kiezers

Om een zo nauwkeurig mogelijke extrapolatiefactor te verkrijgen, dat wil zeggen zo min mogelijk vertekening door fluctuaties in stemgedrag, hebben we de gegevens over een aantal jaren met elkaar vergeleken. In dit verband hebben we ons gericht op de verkiezingsuitslagen voor de Tweede Kamer in de jaren 1998, 2002 en 2003 en op de geregistreerde ledentallen in deze jaren (voor een overzicht

⁴ De Christenunie is voortgekomen uit een samenwerking tussen de RPF en het GPV en heeft als partij voor het eerst meegedaan aan de verkiezingen van 2002.

van de ledentallen en verkiezingsuitslagen verwijzen wij naar bijlage 1). Voorts hebben we ons per verkiezingsjaar gericht op de partijen die in dat jaar zetels verwierven.

Deze benadering leverde een per verkiezing verschillend beeld op. De verschillen worden veroorzaakt doordat sommige partijen niet aan alle in het onderzoek betrokken verkiezingen deelnamen en door de uitslagen zelf, waardoor partijen in het ene jaar zetels verwierven maar deze bij de volgende verkiezingen weer kwijtraakten en omgekeerd. Deze werkwijze leverde de in de navolgende tabel weergegeven extrapolatiefactoren op.

Tabel 3.1: Extrapolatiefactoren per partij per jaar

Partij	1998	2002	2003	gemiddeld
AOV	57,38	-	-	57,38
CDA	17,76	34,02	34,98	28,92
ChristenUnie	-	8,84	7,58	8,21
D66	56,26	39,73	30,94	42,31
GroenLinks	52,72	43,95	26,84	41,17
GPV	7,56	-	-	7,56
Leefbaar Nederland	-	-	31,21	31,21
LPF	-	-	134,14	134,14
PvdA	40,41	25,02	43,81	36,41
RPF	14,39	-	-	14,39
SGP	6,45	6,31	5,89	6,22
SP	13,82	20,53	16,74	17,03
VVD	40,71	30,91	37,58	36,40

Elke extrapolatiefactor is het coëfficiënt van het aantal kiezers gedeeld door het aantal leden van de betrokken partij. Waar in de cellen geen factor vermeld staat, heeft dit als reden dat de betrokken partij in dat jaar niet deelnam aan de verkiezingen. Voor de LPF geldt echter dat zij in 2002 wel heeft deelgenomen aan de verkiezingen, maar voor dat jaar geen ledental bekend is gemaakt. Hierdoor kon voor deze partij voor 2002 eveneens geen factor vastgesteld worden. In de kolom 'gemiddeld' staan de gemiddelde extrapolatiefactoren per partij vermeld berekend over de drie verkiezingsjaren tezamen.

De kleine christelijke partijen Christenunie, GPV, RPF en SGP, alsmede de links van het midden gepositioneerde SP, hebben een lage extrapolatiefactor. Dit betekent dat het aantal stemmers op deze partijen relatief weinig meer is dan het aantal leden van deze partijen. De grootste extrapolatiefactor behoort toe aan de LPF, wat veroorzaakt wordt door het relatief geringe ledental van deze partij. Om een zo betrouwbaar mogelijke factor te kunnen bepalen hebben we vervolgens de partijen die niet aan alle verkiezingen hebben meegedaan, alsmede de partijen met een sterk afwijkend factorgemiddelde, uit de vergelijking verwijderd. Tot de eerste categorie behoren AVO, Leefbaar Nederland en LPF. De partijen ChristenUnie/GPV-RPF, SGP en SP, alsmede eveneens LPF behoren tot de tweede categorie.

Dit leverde de volgende tabel op.

Tabel 3.2: gemiddelde extrapolatiefactor van vijf partijen over de periode 1998 – 2003

Partij	gemiddelde extrapolatiefactor
CDA	28.92
D66	42.31
GroenLinks	41.17
PvdA	36.41
VVD	36.40

Uit de overgebleven gemiddelden hebben we drie extrapolatiefactoren berekend. De eerste is het gemiddelde over alle partijen. De tweede en de derde betreffen het gemiddelde naar richting: confessioneel of seculier. De volgende tabel bevat de uitkomsten van deze berekeningswijzen.

Tabel 3.3: extrapolatiefactoren naar totaal, richting en positie

Allen	37,04
Confessioneel (CDA)	28,92
Seculier (D66, GroenLinks, PvdA en VVD)	39,07

De kleinste factor wordt geleverd door de confessionele partijen en de grootste door de seculiere partijen. De laatste categorieën bestaan tevens uit partijen met een grote verwantschap met het humanistische gedachtegoed.

3.3 Omvang van de humanistische stroming

De humanistische beweging telt een groot aantal organisaties, bestaande uit verenigingen en stichtingen, met heel verschillende oogmerken. Sommige hebben een expliciet humanistische identiteit, terwijl andere vanuit een meer alledaags humanisme werken. De wellicht meest bekende van naam zijn het Humanistisch Verbond en Humanitas; beide behorend tot de expliciet humanistische organisaties. In 2002 hebben zestien van deze organisaties zich verenigd in de Humanistische Alliantie, waaronder vijf verenigingen. Uit een onderzoek van de Universiteit voor Humanistiek in 2003 blijkt dat deze vijf organisaties in totaal 38.000 leden en donateurs tellen (Schalkx, 2003). Naar schatting is 14 procent lid van twee of meer van deze organisaties, wat betekent dat het netto-ledental uitkomt op 32.500 leden/donateurs. Wanneer we de extrapolatiefactoren 'totaal' en 'seculier' op dit aantal toepassen komen we tot de volgende uitkomsten.

Tabel 3.4: omvang van de humanistische stroming

Allen	37.04 * 32.500	1.203.800
Seculier	39.07 * 32.500	1.269.775

Op grond van een vergelijking tussen de ledentallen van vijf politieke partijen en het aantal op deze partijen uitgebrachte stemmen tijdens verkiezingen voor de Tweede Kamer, kan het aantal in Nederland woonachtige personen van 18 jaar en ouder met daadwerkelijke affiniteit met het humanisme gesteld worden op tenminste 1,2 miljoen personen. Dit aantal staat gelijk aan 9,4 procent van de Nederlandse bevolking ouder dan 18 jaar.

4

De survey

4.1 Verantwoording

Naast de extrapolatie van ledentallen naar achterban hebben we de Nederlandse bevolking in de vorm van een grootschalige enquête bevraagd naar hun daadwerkelijke affiniteit met het humanisme. Hiervoor is een vragenlijst geconstrueerd. Naast vragen over de leeftijd, het geslacht, het opleidingsniveau, het inkomen en de samenstelling van het huishouden, hebben we vragen gesteld op het gebied van humanistische waarden en de definitie van het humanisme, evenals de vraag tot welke godsdienstige of levensbeschouwelijke stroming men zichzelf rekent. Voorts zijn er enkele vragen gesteld over het lidmaatschap van godsdienstige en levensbeschouwelijke organisaties en over het gebruik van, dan wel de behoefte aan diensten en voorzieningen op godsdienstige of levensbeschouwelijk grondslag. Tevens is gevraagd naar het belang dat men toekent aan godsdienstige en levensbeschouwelijke stromingen bij de totstandkoming van de huidige samenleving en welke men het meest van belang acht voor de toekomstige ontwikkelingen. Tot slot zijn er nog enkele vragen gesteld naar het lidmaatschap van publieke omroepen en het stemgedrag tijdens de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 2003. In de volgende paragraaf gaan we in op algemene kenmerken als geslacht, leeftijd, opleiding, gezinssituatie en inkomen. Tevens gaan we na hoe de uitkomsten zich verhouden tot de totale bevolking.

4.2 Algemene kenmerken

4.2.1 Geslacht, leeftijd en huishouden

De onderzoekspopulatie bestaat uit 12,5 miljoen personen van 18 jaar en ouder. De vragenlijst werd door 2947 evenredig over het land verspreid wonende personen ingevuld. De totale respondentgroep bestond uit 1416 mannen en 1531 vrouwen.

In leeftijd varieerden zij tussen 18 en 92 jaar. Onderstaande tabel geeft de verdeling naar leeftijd in vijf klassen.

Tabel 4.1: Leeftijd

	Aantal	Percentage steekproef	Percentage werkelijk ⁵
< 21 jaar	131	4	3
21 - 40 jaar	1124	38	36
41 - 64 jaar	1489	51	43
65 jaar en ouder	203	7	18
Totaal	2947	100	

De tabel laat een forse ondervertegenwoordiging zien van de ouderen. Deze wordt naar alle waarschijnlijkheid veroorzaakt door een achterstand onder ouderen in computerbezit en internettoegang (Van Dijk, De Haan, Rijken en Verwey, 2000). Van de overige leeftijdscategorieën is met name de categorie 41- tot 64-jarigen oververtegenwoordigd.

De 2947 respondenten maken deel uit van evenzovele huishoudens. Naar samenstelling gaat het voornamelijk om al dan niet gehuwd samenwonenden. Iets meer dan driekwart van de huishoudens heeft inwonende kinderen. Voorts bestaat iets minder dan een kwart van alle huishoudens uit alleenstaanden of uit meerpersoonshuishoudens waarin de respondent geen partner of kinderen heeft. Onderstaande tabel toont de verdeling naar samenstelling in aantal en percentage.

Tabel 4.2: Samenstelling huishoudens

	Aantal	Percentage steekproef	Percentage werkelijk
Gehuwd/samenwonend zonder kinderen	1007	34	29
Gehuwd/samenwonend met kinderen	1165	40	30
Eenoudergezin	126	4	6
Alleenstaand	525	18	34
Overig	124	4	1
Totaal	2947	100	100

Vergeleken met de totale populatie huishoudens in Nederland is er sprake van ondervertegenwoordiging van eenoudergezinnen en alleenstaanden.

4.2.2 Opleiding en inkomen

Onderstaande tabel geeft de uitkomsten op de vraag naar de hoogst genoten en afgeronde opleiding. Het gaat om het opleidingsniveau van respondenten die behoren tot de potentiële beroepsbevolking, dus jonger zijn dan 65 jaar. Deze beperking is gemaakt met het oog op vergelijking met het opleidingsniveau van de totale populatie van inwoners die behoren tot de potentiële beroepsbevolking.

⁵ De in deze en navolgende tabellen gegeven 'percentages werkelijk' betreffen de percentages aangetroffen in de totale populatie en zijn ontleend aan CBS-Statline.

Tabel 4.3: opleidingsniveau (N = 2710)

Opleiding	Aantal	Percentage steekproef	Percentage werkelijk
Laagopgeleid	1121	41	37
Middelbaar opgeleid	962	36	39
Hoogopgeleid	627	23	23
Totaal	2710	100	

Gevraagd naar de hoogst afgesloten opleiding komt naar voren dat iets meer dan 40 procent laag opgeleid is. Deze respondenten hebben een opleidingsniveau op ten hoogste lbo/mavo-niveau. Daarentegen heeft 23 procent een opleiding op hbo- of universitair niveau en is daarmee hoog opgeleid. Het aandeel middelbaar opgeleiden betreft respondenten met een opleiding op mbo-, havo- of vwo-niveau. Vergelijken met de totale populatie is er sprake van een geringe oververtegenwoordiging van laagopgeleiden.

Opmerkelijk is dat het beeld dat naar voren komt over het opleidingsniveau zich niet evenredig vertaalt in het inkomensniveau van de huishoudens. Maar dit wordt mede verklaard door de opkomst van het aantal tweeverdieners, ofwel twee- en meerpersoonshuishoudens waarvan beide partners een inkomen uit werk verwerven. Bijna driekwart heeft een besteedbaar inkomen van meer dan 1500 euro per maand, terwijl 10 procent een inkomen heeft op of onder het sociaal minimum. Onderstaande tabel geeft de verdeling naar inkomen.

Tabel 4.4: Besteedbaar inkomen per maand (N = 2301)

	Aantal	Percentage
1000 euro of minder	224	10
1001 tot 1500 euro	444	19
1501 tot 2000 euro	490	21
2001 tot 2500 euro	448	20
2501 tot 3000 euro	327	14
3001 euro of meer	368	16
Totaal	2301	100

De tabel betreft het besteedbaar inkomen per huishouden per maand, exclusief vakantiegeld, eindejaarsuitkering en kinderbijslag.

4.2.3 Politieke participatie

In het licht van het extrapolatieonderzoek zijn we ook nagegaan of, en zo ja op welke partij men bij de laatste verkiezingen voor de Tweede Kamer heeft gestemd. Van de totale respondentgroep hebben 507 personen niet gestemd, weten niet meer op welke partij zij hun stem hebben uitgebracht of hebben geen antwoord willen geven. Een klein aantal heeft niet gestemd omdat men op dat moment (nog) niet stemgerechtigd was. Dit betreft voornamelijk personen jonger dan twintig jaar. De volgende tabel betreft de uitkomsten aangaande de verkiezingen voor de Tweede kamer.

Tabel 4.5: Tweede Kamerverkiezingen 2003 (N = 2440)

	Aantal	Percent	Percent werkelijk
CDA	506	20,7	28,6
PvdA	711	29,1	27,2
VVD	448	18,4	17,9
SP	227	9,3	6,3
GroenLinks	149	6,1	5,1
LPF	163	6,7	5,6
D66	148	6,1	4,0
ChristenUnie	66	2,7	2,1
SGP	10	0,4	1,6
Overige	12	0,5	0,5
Totaal	2440	100,0	100,0

Gerelateerd aan de indeling confessioneel/seculier zien we dat 24 procent van de respondenten op een confessionele partij heeft gestemd en 76 procent op een seculiere partij. Vergeleken met de feitelijke uitslagen, weergegeven in de rechter kolom, zijn stemmers op de PvdA, VVD, SP, GroenLinks en D66 oververtegenwoordigd. Verhoudingsgewijs het sterkst is dat het geval met D66-stemmers. Het verschil tussen de enquête en de feitelijke uitkomsten varieert van minder dan één procentpunt (VVD) tot eenderde (D66). Daarentegen zijn de confessionele partijen CDA en SGP ondervertegenwoordigd. Opmerkelijk is in het licht van het laatste de oververtegenwoordiging die zich voordoet bij de ChristenUnie. Nadere analyse wijst uit dat de ChristenUnie bij de laatste verkiezingen vooral stemmen kreeg van respondenten jonger dan 65 jaar, terwijl het CDA en de SGP juist bij de ouderen stemmen gehaald heeft. De ondervertegenwoordiging van CDA- en SGP-stemmers is aldus te herleiden op de ondervertegenwoordiging van ouderen. Over het geheel genomen is er eveneens sprake van een geringe oververtegenwoordiging van personen die hun stem hebben uitgebracht.

Tot zover de beschrijving van de respondenten op een aantal kenmerken. De gevonden afwijkingen op deze kenmerken ten aanzien van de totale populatie zijn voornamelijk te herleiden op de ondervertegenwoordiging van de bevolkingscategorie van 65 jaar en ouder. Dit kan leiden tot vertekeningen in de uitkomsten die van belang zijn voor de beantwoording van de onderzoeksvragen, bijvoorbeeld als het gaat om de vraag tot welke godsdienstige of levensbeschouwelijke stroming men zich rekent. Echter, na herweging van de respondentgroep op leeftijd bleken zich in die uitkomsten geen significante verschillen voor te doen met de oorspronkelijke respondentgroep. Wel neemt voor elke stroming het aandeel aanhangers – degenen die zich tot een bepaalde stroming rekenen – licht toe. Dit wordt verklaard doordat ouderen zich vaker tot een godsdienstige of levensbeschouwelijke stroming rekenen dan bij de jongere leeftijdsgroepen het geval is (Becker, 2003). Derhalve kunnen de uitkomsten van de survey representatief geacht worden voor de totale bevolking van 18 jaar en ouder.

In de navolgende paragrafen gaan we in op de uitkomsten die verband houden met de vraag naar daadwerkelijke affiniteit met het humanisme. We beginnen met de mate waarin het humanistisch gedachtegoed geaccepteerd is in de samenlevingen en het humanisme weerspiegeld wordt in het mens- en wereldbeeld van de bevolking van ons land. Daarna staan we stil bij de omvang van de humanistische stroming en hoe deze zich verhoudt tot andere godsdienstige en levensbeschouwelijke stromingen. Tot slot beschrijven we de participatie aan

de godsdienstige en levensbeschouwelijke sociale infrastructuur, zoals lidmaatschappen van verenigingen en het gebruik van sociale voorzieningen.

4.3 Herkenning van en verwantschap met het humanisme

Voor het meten van de daadwerkelijke affiniteit met het humanisme onder de Nederlandse bevolking hebben we de respondenten eerst een aantal vragen voorgelegd over hun bekendheid en verwantschap met het humanistische gedachtegoed. Daarnaast stelden we de respondenten twee vragen over de invloed van godsdienstige en levensbeschouwelijke stromingen op de inrichting van onze samenleving. Met deze vragen beoogden we nog niet het vaststellen van de affiniteit met het humanisme. Het was er ons in de eerste plaats om te doen te weten te komen in welke mate de waarden en de definitie van het humanisme weerklink vinden onder de Nederlandse bevolking. Anders gezegd ging het er ons om te meten in hoeverre de respondenten zich herkennen in het humanistisch gedachtegoed.

Als eerste hebben we de respondenten in de vorm van onderstaande tien stellingen een aantal humanistische waarden en uitgangspunten voorgelegd, met daarbij de vraag in hoeverre men het eens was met die stellingen (zie voor de waarden en uitgangspunten 2.2):

1. Mensen mogen zelf over hun eigen leven beschikken.
2. Alle mensen zijn gelijkwaardig.
3. Alles is voorbestemd.
4. Streven naar rechtvaardigheid is zinvol.
5. Mensen hebben recht op een zo groot mogelijke onafhankelijkheid.
6. Verdraagzaamheid is beter dan onverdraagzaamheid.
7. Zonder godsdienst is het leven zinloos.
8. Mensen moeten zelf verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen daden.
9. De eigen groep moet altijd voor gaan.
10. Mensen hebben het vermogen tot het vormen van redelijke oordelen en kunnen zelf onderscheid maken tussen en goed en kwaad.

De stellingen 3, 7 en 9 houden het tegendeel in van de humanistische kernwaarden en uitgangspunten. Dit is gedaan ter controle van de consistentie in antwoorden. De antwoorden zijn omgezet in scores tussen één (helemaal niet met eens) en vijf (helemaal mee eens), waarna we de oorspronkelijke antwoorden op de stellingen 3, 7 en 9 hercodeerden in hun tegendeel (helemaal mee eens = 1; helemaal mee oneens = 5). Het kleinste aantal punten dat een respondent op die manier kon behalen was tien punten (helemaal oneens met alle stellingen), terwijl er maximaal vijftig punten te scoren waren (helemaal eens met alle stellingen). Vervolgens hebben we de scores verdeeld over een achtpuntsschaal met intervallen van vijf punten (minimum tien punten: maximum vijftig punten). De achtpuntsschaal drukt in oplopende mate de instemming met humanistische waarden uit, zoals die naar voren komt uit de antwoorden op de stellingen. De mate van instemming loopt uiteen van nagenoeg volledig afwijzend (schaal 1) tot nagenoeg volledig instemmend (schaal 8). De volgende tabel geeft de uitkomsten hiervan weer.

Tabel 4.6: Score in klassen op 10 waardebepalende stellingen

	Aantal	Percent	Cumulative Percent
1 nagenoeg volledig afwijzend	1	,0	,0
2 bijna volledig afwijzend	10	,3	,4
3 in hoge mate afwijzend	7	,2	,6
4 merendeels afwijzend	33	1,1	1,8
5 merendeels instemmend	179	6,1	7,8
6 in hoge mate instemmend	939	31,9	39,7
7 in zeer hoge mate instemmend	1373	46,6	86,3
8 nagenoeg volledig instemmend	405	13,7	100,0

Uit de tabel komt een breed draagvlak voor humanistische waarden naar voren. Het omslagpunt, dat is het punt waarop men instemming betoont met meer dan de helft van de voorgelegde waarden, ligt in schaal vijf met als ondergrens 30 punten. Aldus staat minder dan twee procent overwegend tot volledig afwijzend tegenover deze waarden. Dit betreft het totaal van de schalen 1 tot en met 4. Daarentegen stemt bijna de helft in zeer hoge mate (schaal 7) en 14 procent nagenoeg volledig (schaal 8) in met deze waarden. Tezamen betreft dit zestig procent van de respondenten. Per waarde afzonderlijk bekeken stemden de respondenten het meest in met de stellingen die betrekking hadden op de waarden 'verantwoordelijkheid' (93 procent (helemaal) mee eens) en 'verdraagzaamheid' (90 procent (helemaal) mee eens). Het minst gedeeld werden de waarden toevalligheid (37 procent (helemaal) mee eens) en redelijkheid (56 procent (helemaal) mee eens). Maar opmerkelijk is het percentage dat over deze waarden geen mening heeft. Dit betreft respectievelijk 34 en 32 procent van de respondenten. Blijkbaar gaat het hier om waarden waar relatief veel mensen zich moeilijk een voorstelling van kunnen maken.

In relatie met leeftijd zien we dat de mate van instemming het hoogst is in de categorie 41- tot 64-jarigen. Hiervan stemt 64 procent in hoge mate tot nagenoeg volledig in met de voorgelegde waarden, gevolgd door de 65+ers met 60 procent. Het minst is dat het geval onder de jongvolwassenen tot 21 jaar, waarvan 47 procent in die mate instemming betoont. Gemeten naar opleidingsniveau zien we dat de mate van instemming geleidelijk toeneemt met de hoogte van het opleidingsniveau. De verschillen zijn echter klein: van de respondenten met een laag opleidingsniveau stemt 61 procent in met de voornoemde waarden, terwijl van de hoogopgeleiden 64 procent instemming betuigt.

Voorts hebben we de respondenten gevraagd in hoeverre zij zich verwant voelen met de definitie van het humanisme: "Humanisten gaan ervan uit dat mensen zelf zin en vorm moeten geven aan hun bestaan zonder daarbij een beroep te doen op hogere machten." Verwantschap betekent in dit verband de mate waarin de respondenten conform deze definitie zin en vorm geven aan het eigen bestaan. Uit de respons hierop komt naar voren dat 41% zich (zeer) verwant voelen met deze omschrijving, terwijl 36% hier neutraal tegenover staat en 23% geen verwantschap voelt.

Gerelateerd aan de leeftijd doet zich weinig of geen verschil voor tussen de verschillende leeftijdscategorieën. Alleen van de oudste respondenten, de 80+ers is niemand van mening dat de mens zelf zin en vorm dient te geven aan het eigen bestaan. In samenhang met het opleidingsniveau zien we hier, evenals bij de waarden het geval is, een toename in het aandeel respondenten dat getuigt van verwantschap met het stijgen van het opleidingsniveau. Deze toename doet zich

het sterkst voor bij de respondenten met een opleiding op havo-/vwo-niveau of hoger. Maar opmerkelijk is dat van de respondenten zonder enige opleiding 50 procent zich (zeer) verwant voelt, wat vrijwel gelijk is aan het percentage met een havo-/vwo-opleiding.

De analyse van instemming en verwantschap tezamen genomen laat zien dat 39 procent van de respondenten een waardepatroon hanteert dat in hoge mate overeenkomt met de kernwaarden van het humanisme en zich tevens verwant voelt met het humanisme. Daarentegen staan slechts 51 respondenten merendeels tot geheel afwijzend tegenover de humanistische waarden, maar tien van hen voelen zich wel verwant met het humanisme.

Tot het herkennen van het humanisme behoort ook de vraag naar de rol van deze stroming in het ontstaan van onze hedendaagse samenleving en de toekomstige ontwikkeling daarin. Gevraagd naar welke godsdienstige of levensbeschouwelijke stroming men het meest van daarin van invloed acht wijzen de respondenten in hoofdzaak drie stromingen aan. In volgorde van belangrijkheid gaat het om katholicisme (20 procent), protestantisme (20 procent) en humanisme (10 procent), terwijl 40 procent geen enkele stroming een dominante invloed toekent. De vraag naar de meest belangrijke stroming voor de toekomstige ontwikkeling geeft een afwijkend beeld. Iets meer dan de helft is van mening dat geen enkele stroming hierin een dominante rol vervult, terwijl 13 procent het humanisme aanwijst. Dat is een half procentpunt meer dan het percentage dat die rol weggelegd ziet voor het protestantisme en 8 procentpunten meer dan het percentage dat in dit verband het katholicisme aanwijst. Hieruit volgt dat het humanisme een toenemende invloed krijgt toebedeeld, tegenover een afnemende invloed van het protestantisme en het katholicisme. Daarnaast wijst acht procent de islam aan als de voor de toekomst meest invloedrijke stroming.

In de volgende paragraaf gaan we na tot welke godsdienstige of levensbeschouwelijke stroming de respondenten zich rekenen. Vervolgens gaan we nader in op het deel dat zich rekent tot de humanistische stroming (i.v.v. kortweg humanisten genoemd). We sluiten deze paragraaf af met een verkenning van de weerklank van het humanisme onder aanhangers van andere stromingen.

4.4 De humanistische stroming

4.4.1 De aanhang van godsdienstige en levensbeschouwelijke stromingen

Gezien de ontwikkelingen in de samenleving over de afgelopen vijftig jaar, zoals beschreven in hoofdstuk 2, wekken de bovenstaande uitkomsten geen verbazing. Maar ze bieden nog geen scherp beeld van de mate van affiniteit met het humanisme. Hooguit blijkt hieruit dat de samenleving in sterke mate humanistisch gezind is. Of beter gezegd, onder invloed van het moderniseringsproces zijn de humanistische waarden en het daaraan ten grondslag liggende gedachtegoed gemeengoed geworden. Mede daarom hebben we voorts gevraagd of en zo ja, tot welke godsdienstige of levensbeschouwelijke stroming(en) men zich rekent.

Daartoe werd een keuze voorgelegd van zeven hoofdstromingen, alsmede de mogelijkheid om iets anders in te vullen. Waar van toepassing konden de respondenten meer dan één stroming aangeven. De navolgende tabel geeft hiervan de uitkomsten.

Tabel 4.7: Behorend tot een godsdienstige of levensbeschouwelijke stroming
(meerdere antwoorden mogelijk)

	Aantal	Percentage
Boeddhisme	56	1,9
Hindoeïsme	11	,4
Humanisme	230	7,8
Islam	17	,6
Jodendom	31	1,1
Katholicisme	646	21,9
Protestantisme ⁶	584	19,8
Anders	56	1,9
Geen	1555	52,8

Iets meer dan de helft van de respondenten geeft aan geen enkele stroming aan te hangen. Daarentegen zegt acht procent (238 respondenten) meer dan één stroming aan te hangen. Deze vorm van pluriformiteit doet zich voor bij alle stromingen, maar het sterkst bij de aanhangers van niet-westerse religies. Zo hangt 75 procent van de Boeddhisten tevens een andere godsdienstige of levensbeschouwelijke stroming aan. Bij aanhangers van het hindoeïsme is deze verhouding nog groter, namelijk 91 procent. Daarentegen blijken aanhangers van westerse godsdiensten en van het humanisme, evenals van stromingen die bij de categorie 'anders' genoemd werden het minst meer dan één stroming aan te hangen. Bij deze groepen is dat nog het meest het geval bij de aanhangers van het humanisme, waarvan 47 procent zich tevens tot een of meer andere stromingen rekent. De meeste van deze humanisten rekenen zich ook tot het katholicisme (27 procent), dan wel het protestantisme (14 procent) of het boeddhisme (12 procent). Omgekeerd geeft negen procent van de katholieken, zes procent van de protestanten en vijftig procent van de boeddhisten te kennen zich tevens tot de humanistische stroming te rekenen, evenals 25 procent van de islamieten, 55 procent van de hindoes, 19 procent van de joden en 15 procent van de aanhangers van een andere stroming dan de genoemde.

Wanneer we deze uitkomsten vergelijken met andere bronnen komt het volgende naar voren. Als eerste vergeleken we de uitkomsten met gegevens van het CBS (CBS-Statline, 2003). Hieruit komt een ondervertegenwoordiging naar voren van het katholieke en het islamitische volksdeel, tegenover een oververtegenwoordiging van het aandeel buitenkerkelijken. Echter, de vergelijking met CBS-gegevens is niet zonder problemen, aangezien gevraagd wordt tot welk kerkgenootschap men behoort. Bovendien baseert het CBS zich voor het bepalen van het aantal islamieten en hindoes op GBA-gegevens betreffende het land van herkomst, gerelateerd aan het aandeel islamieten respectievelijk hindoes in het land van herkomst zelf (CBS, 2002). Omdat de gegevens niet helemaal betrouwbaar lijken als het gaat om de vraag waar mensen zichzelf toe rekenen, hebben we de uitkomsten ook vergeleken met de bevindingen uit onderzoek naar buitenkerkelijkheid in Nederland van het SCP (Becker, 2003). In dit onderzoek is aan de

⁶ Inclusief alle varianten hierop die door de betrokken respondenten aangegeven waren in de categorie 'anders'. Het gaat om substromingen als gereformeerd, nederlands hervormd, jehova getuige, pinkstergemeente, zevende dag adventisten, evangelisten enzovoort.

respondenten wel gevraagd tot welk kerkgenootschap zij zich rekenen. Die vraag is vergelijkbaar met de vraag tot welke godsdienstige of levensbeschouwelijke stroming men zich rekent.

Vergeleken met het SCP-onderzoek, gebaseerd op een steekproef van 2103 personen, valt als eerste de procentuele overeenstemming op als het gaat om het aandeel buitenkerkelijken, bestaande uit het aandeel dat geen enkele godsdienstige stroming aanhangt.⁷ Het SCP-onderzoek komt uit op een percentage van zestig procent, terwijl vanuit de enquête een percentage van 58 procent buitenkerkelijken naar voren komt.⁸ Voorst zien we in het SCP-onderzoek het aandeel aanhangers van de islam slinken van 5,7 procent naar één procent, wat een half procent meer is dan uit de enquête naar voren komt. Ook het aandeel katholieken neemt af van 30 procent volgens het CBS naar 19 procent volgens het SCP-onderzoek. Het aandeel anders, tezamen met de percentages voor boeddhisme, hindoeïsme en jodendom vertoont eveneens weinig of geen verschil met de categorie 'overige' in het SCP-onderzoek. Het gaat om respectievelijk zes en vijf procent. Tegen deze achtergrond geeft de enquête een tamelijk representatief beeld voor de aanhang van godsdienstige en levensbeschouwelijke stromingen.

4.4.2 De humanistische stroming op de keper beschouwd

Afgaande op het percentage van 7,8 procent dat zich rekent tot de humanistische stroming komen we tot een aantal van ongeveer één miljoen in ons land woonachtige personen van 18 jaar en ouder die concreet blijken te geven van daadwerkelijke affiniteit met de Humanistische stroming. Daarmee komt de humanistische stroming in omvang tevens naar voren als de op twee na grootste stroming in ons land. Deze groep wijkt op een aantal kenmerken af van de totale respondentgroep. Zo is driekwart ouder dan veertig jaar en acht procent ouder dan 65 jaar. Het opleidingsniveau en het inkomen komen eveneens hoger dan uit dan bij de totale respondentgroep. Van de humanisten heeft ruim eenderde een opleiding op hbo- of universitair niveau en heeft iets meer dan zestig procent een inkomen boven de 2000 euro per maand, tegenover respectievelijk iets minder dan een kwart en de helft van alle respondenten.

Kijken we naar het stemgedrag bij de verkiezingen van 2003, dan zien we dat van de humanisten 92 procent op een seculiere partij heeft gestemd, tegenover 76 procent van de hele respondentgroep. Maar hieruit kan nog niet de mate van daadwerkelijke affiniteit afgeleid worden. Daarom onderzochten we het aandeel humanisten op de mate waarin zij de humanistische waarden en de definitie van het humanisme onderschrijven.

Wat betreft de waarden blijkt dat alle humanisten deze voor het merendeel onderschrijven (schaal 5 of hoger). In zeer sterke mate (schaal 7 of 8) is dat het geval bij 73 procent van de zich tot het humanisme rekenende respondenten. Hetzelfde is het geval als het gaat om verwantschap met de definitie van het humanisme; alle humanisten geven te kennen zich hiermee verwant te voelen. Per waarde afzonderlijk gerekend vertoont het beeld onder de humanisten een opmerkelijke overeenkomst met het beeld dat hiervan naar voren komt van alle respondenten tezamen. Relatief veel humanisten hebben geen mening als het gaat om toevalligheid en redelijkheid.

Een iets scherpere afbakening wordt verkregen wanneer we ons richten op de humanisten die aangeven alleen het humanisme aan te hangen en, in het geval men ook andere stromingen aanhangt, op degenen voor wie het humanisme

⁷ Naar leeftijd gerekend is de SCP-steekproef twee jaarklassen groter. Benaderd zijn personen van 16 jaar en ouder.

⁸ Het betreft hier alle respondenten in de categorie 'geen', alsmede de humanisten die zich niet tevens rekenen tot een geloofsrichting en degenen die behoren tot de categorie 'anders', maar waarbij dit eveneens geen geloofsrichting betreft.

prevaleert. Tezamen betreft dit 160 humanisten, ofwel 5,4 procent van alle respondenten. Overigens betekent dit niet dat de overige zeventig zonder uitzondering een andere stroming vooropstellen. De helft van deze respondenten voegen het humanisme toe aan een andere stroming, maar stellen die andere stroming voorop. In alle gevallen gaat om een godsdienstige stroming. Dit betreft de zogeheten religieushumanisten. De andere helft stelt geen stroming voorop.

4.4.3 De weerklank van het humanisme onder aanhangers van andere stromingen

Behalve naar de weerklank van het humanistische gedachtegoed, dat is de instemming met de humanistische waarden en verwantschap met de definitie van het humanisme onder de aanhangers van het humanisme zelf, hebben we ook gekeken naar de mate waarin het humanistische gedachtegoed weerklank vindt onder aanhangers van andere stromingen. Hieruit blijkt dat het humanisme verhoudingsgewijs het minst weerklinkt in het waardepatroon van de aanhangers van westerse godsdiensten. Dit betreft echter slechts zeer kleine aantallen, namelijk zes katholieken en vijf protestanten. Onder de aanhangers van het boeddhisme, het hindoeïsme en de islam staat niemand volledig afwijzend tegenover de humanistische waarden. Bij deze categorieën is met name onder de boeddhisten juist sprake van een sterke instemming met de humanistische waarden. Van hen stemt 71 procent in sterke mate in met deze waarden. Zij worden op de voet gevolgd door de islamieten, waarvan 65 procent in sterke mate instemming betoont. Bij de overige stromingen treffen we deze mate van instemming aan bij rond de helft van de betrokken personen.

Wat betreft verwantschap met het humanisme conform de gegeven definitie betonen protestanten, katholieken en islamieten de minste verwantschap. Van deze stromingen voelt respectievelijk 19, 28 en 29 procent zich verwant met het humanisme. Onder de aanhangers van de overige stromingen varieert het deel dat zich verwant voelt tussen 46 procent van de aanhangers van het jodendom en 59 procent van hen die het boeddhisme aanhangen. Vergelijken met de percentages in het eerste deel van deze paragraaf betekenen deze percentages ook dat het aandeel per stroming dat zich oriënteert op het humanisme telkens groter is dan het aandeel dat zich binnen deze stromingen tevens rekent tot aanhanger van het humanisme.

Een categorie die eveneens de moeite van een nadere analyse waard is, niet in de laatste plaats vanwege zijn omvang, is de categorie respondenten die geen enkele godsdienstige of levensbeschouwelijke stroming aanhangt. Van deze categorie stemt tweederde in met de voorgelegde humanistische waarden, terwijl zeven procent deze waarden overwegend afwijst. Verwantschap met het humanisme treffen we aan bij 46 procent, terwijl 14 procent zich niet verwant voelt. Uit de analyse van beide factoren tezamen komt naar voren dat 45 procent een humanistische levensstijl hanteert. De 701 respondenten die dit betreft stemmen in met het merendeel van de humanistische waarden en voelen zich tevens verwant met het humanisme. Omgerekend naar het totale aantal respondenten gaat het om 24 procent. Dat deze mensen zichzelf desondanks niet afficheren als humanist zou volgens Tielman te maken hebben met de afkeer van veel humanisten voor georganiseerde vormen van levensbeschouwing (Tielman, 1995). Dit verschijnsel zou zich nog sterker voordoen onder buitenkerkelijken die bewust afstand van kerk en geloof hebben genomen.

In het licht van de weerklank van humanistische waarden, van de verspreiding van het humanisme als levensbeschouwelijke stroming onder de bevolking van ons land en van de relatie tussen deze twee aspecten, hebben we ook gekeken naar de betekenis van de sociale infrastructuur in relatie tot godsdienstige en levensbeschouwelijke stromingen. Hierbij gold als uitgangspunt dat affiniteit met een

godsdienstige of levensbeschouwelijke stroming ook blijkt uit het gebruik van de aan die stroming verbonden sociale infrastructuur. De bevindingen hierover geven we weer in de volgende paragraaf.

4.5 Sociale infrastructuur op godsdienstige en levensbeschouwelijke grondslag

Van oudsher is de sociale infrastructuur in ons land geordend in drie zuilen: een katholieke zuil, een protestante zuil en een neutrale zuil. Hoewel in de afgelopen decennia veel van deze ordening verdwenen is, gaat dit principe voor talloze organisaties nog steeds op. Met name betreft dit de informele onderdelen van de sociale infrastructuur, zoals op godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag gefundeerde verenigingen. Maar ook in het onderwijs is de zuilenstructuur nog steeds herkenbaar. Binnen dit kader zijn we nagegaan waardoor het feitelijk gebruik van, dan wel de behoeften aan onderwijs en sociale voorzieningen op godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag zich kenmerkt. Het gaat om vragen als: voor welk schooltype kiezen ouders en naar welke vormen van maatschappelijk werk, kinderopvang of thuiszorg gaat de voorkeur uit. Daarnaast hebben we gekeken naar lidmaat- en donateurschappen van verenigingen.

4.5.1 Godsdienstige en levensbeschouwelijke verenigingen

De volgende tabel geeft in absolute aantallen en gepercenteerd het lidmaatschap of donateurschap van godsdienstige en levensbeschouwelijke verenigingen weer. Dit betreft een variatie van verenigingen voor hulp- en dienstbetoon tot sport- en muziekverenigingen. Hieruit blijkt dat de meerderheid geen lid is van desbetreffende verenigingen, terwijl een klein aantal, namelijk 48 respondenten, ofwel vijf procent, lid is van twee of meer organisaties.

Tabel 4.8: Lidmaatschap van godsdienstige en levensbeschouwelijke verenigingen

Grondslag	Aantal	Percentage
Boeddhistisch	12	,4%
Hindoeïstisch	3	,1%
Humanistisch	14	,5%
Islamitisch	5	,2%
Joods	14	,5%
Katholiek	470	15,9%
Protestant	436	14,8%
Anders	102	3,5%
Geen	1939	65,8%

Vergeleken met tabel 4.7 kunnen we voorts uit de tabel afleiden dat telkens maar een deel van de aanhang van een stroming zich georganiseerd heeft in tot die stroming behorende organisaties. Verhoudingsgewijs zijn de verschillen het kleinst bij de katholieke en protestante stroming en het grootst bij de humanistische stroming. Van de humanisten heeft vier procent zich georganiseerd in een humanistische organisatie. Dit is aanmerkelijk minder dan bij de katholieken en protestanten het geval is. Bij deze stromingen komt de organisatiegraad uit op respectievelijk 59 en 67 procent. Bij de overige stromingen varieert de organisatiegraad tussen 14 procent (boeddhisten) en 29 procent (islamieten). Nadere analyse wijst bovendien uit dat lidmaatschap van een vereniging niet altijd samengaat met de stroming die men aanhangt. Zo rekent 28 procent van de veertien respondenten die lid zijn van een humanistische organisatie zichzelf niet tot de humanistische

stroming. Bij de katholieke organisaties is 19 procent van de leden niet katholiek, terwijl van de protestantse organisaties dit percentage uitkomt op 10 procent.

Naast het feitelijk lidmaatschap hebben we ook gevraagd naar de eventuele overwegingen voor het aangaan van een lidmaatschap. Beperkt tot de drie omvangrijkste stromingen blijkt uit de antwoorden hierop dat verhoudingsgewijs de humanistische en protestantse organisaties over het grootste potentieel nieuwe leden beschikken. Van de tot deze stromingen behorende, maar niet georganiseerde respondenten heeft tien procent een lidmaatschap in overweging. Voor de katholieke organisaties betreft dit de helft hiervan, namelijk vijf procent. Maar ook bij niet tot de humanistische stroming behorende respondenten treffen we een oriëntatie op humanistische organisaties aan. Hiervan geeft een half procent aan te overwegen lid te worden van een humanistische organisatie, wat evenveel is als het percentage niet-protestanten dat overweegt lid te worden van een protestantse organisatie en iets meer is dan bij de niet-katholieken het geval is. Van de laatste groep overweegt vier procent lid te worden van een katholieke organisatie.

4.5.2 Sociale voorzieningen

Zoals gezegd zijn we voorts nagegaan wat de behoefte is aan sociale voorzieningen op godsdienstige en levensbeschouwelijke grondslag. Concreet vroegen we naar de behoefte hieraan op het gebied van maatschappelijk werk, kinderopvang, verzorgingshuis, thuiszorg en uitvaartbegeleiding. Onderstaande tabel geeft hiervan gepercenteerd de uitkomsten. In dit verband geeft de helft tot iets meer dan zestig procent van de respondenten te kennen geen voorkeur voor een bepaalde stroming te hebben. Het meest is dit het geval voor thuiszorg en het minst wanneer het gaat om uitvaartbegeleiding.

Tabel 4.9: behoefte aan voorzieningen naar grondslag (N = 2947)

Grondslag	Maatsch. werk	Kinderopvang	Verzorgingshuis	Thuiszorg	Uitvaartbegeleiding
Boeddhistisch	1,5%	1,1%	1,4%	1,2%	1,5%
Hindoeïstisch	,2%	,1%	,1%	,1%	,1%
Humanistisch	12,9%	10,7%	11,7%	10,8%	10,5%
Islamitisch	,2%	,2%	,2%	,2%	,2%
Joods	,8%	,6%	,6%	,5%	,6%
Katholiek	10,5%	10,2%	11,6%	9,5%	17,3%
Protestant	10,9%	11,1%	11,3%	9,1%	13,3%
Andere	6,2%	7,3%	6,8%	6,4%	6,9%
Geen voorkeur	56,8%	58,7%	56,3%	62,2%	49,5%

Vergeleken met tabel 4.7 valt op dat het aandeel met een behoefte aan godsdienstig of levensbeschouwelijk gefundeerde voorzieningen op twee na telkens lager is dan het aandeel dat zich rekent tot de respectievelijke stromingen. De uitzonderingen hierop betreffen de behoefte aan humanistische voorzieningen en op andere dan de zeven genoemde stromingen gefundeerde voorzieningen. Opmerkelijk is voorts dat de nominale behoefte aan humanistische voorzieningen, met uitzondering van uitvaartbegeleiding, vrijwel steeds groter is dan die aan katholiek of protestant gefundeerde voorzieningen.

Nadere analyse wijst enerzijds uit dat de uitgesproken behoefte niet vanzelfsprekend samenvalt met de uitgesproken stroming. Humanisten hebben, evenals katholieken of protestanten, wel of geen voorkeur voor tot de eigen stroming behorende voorzieningen. Maar anderzijds komt bij niet-humanisten, -katholieken en -protestanten een duidelijk aantoonbare behoefte aan respectievelijk humanistische, katholieke of protestantse voorzieningen naar voren, zij het dat

dit bij de laatste twee genoemde aanmerkelijk minder het geval is dan bij de eerstgenoemde. Als voorbeeld nemen we de behoefte aan humanistisch maatschappelijk werk. Hierover zegt de helft van de humanisten dat zij in het voorkomende geval gebruik willen maken van humanistisch maatschappelijk werk, evenals tien procent van de niet tot de humanistische stroming behorende respondenten. Het laatste is aanmerkelijk meer dan het aandeel van vier procent niet-katholieken dat behoefte heeft aan katholiek maatschappelijk werk of het aandeel niet-protestanten (twee procent) met een behoefte aan protestants maatschappelijk werk.

Een opmerkelijke uitkomst geeft ook de analyse van de behoefte aan godsdienstige of levensbeschouwelijk georiënteerde diensten en voorzieningen onder degenen die geen enkele stroming aanhangen. Het merendeel, dat is een aandeel van rond de tweederde, heeft geen voorkeur op dit gebied, maar per voorziening variërend tussen twaalf en veertien procent heeft een voorkeur voor humanistische voorzieningen. Dit is aanmerkelijk meer dan het aandeel dat aangeeft gebruik te (willen) maken van anders georiënteerde diensten en voorzieningen. Beperkt tot degenen die een humanistische denkwijze hanteren neemt het aandeel dat behoefte heeft aan humanistische voorzieningen toe naar gemiddeld 25 procent per voorziening. Tegenover deze toename staat een afname van het aandeel dat geen voorkeur heeft.

Uit het voorgaande wordt reeds duidelijk dat daadwerkelijke affiniteit met het humanisme niet alleen hoeft te blijken uit de mate waarin men zich verbonden voelt met het humanisme als mens- en maatschappijbeeld, zoals in de vorige paragraaf is beschreven. Daadwerkelijke affiniteit blijkt ook, en wellicht meer nog, uit de behoefte aan een op humanistische grondslag gefundeerde sociale infrastructuur. De behoefte hieraan doet allerminst onder voor die van de op traditioneel godsdienstige leest geschoeide voorzieningen. Ze is daar op zijn minst gelijk aan of stijgt daar nog boven uit. Maar alvorens deze conclusie af te ronden, willen we nagaan hoe het staat met het onderwijs en in het bijzonder met de behoefte aan godsdienstig of levensbeschouwelijk onderwijs.

4.5.3 Schoolkeuze in het licht van godsdienstige of levensbeschouwelijke overtuiging

Zoals al aangegeven is het onderwijs in ons land nog altijd geordend volgens de zuilenstructuur. Traditioneel bestaat die structuur uit openbaar, katholiek en christelijk onderwijs. In het afgelopen decennium is daar nog een islamitische zuil aan toegevoegd. In dit kader hebben we aan de respondenten met kinderen in de basisschoolleeftijd, 492 in getal, de vraag voorgelegd naar welk type school hun kinderen gaan. Onderstaande tabel geeft de verdeling naar schooltype weer.

Tabel 4.10 Verdeling naar schooltype (N = 492)

	Aantal	Percentage
Openbare school	191	38,8
Katholieke school	157	31,9
Protestantse school	131	26,6
Islamitische school	1	0,2
Anders	29	5,9
Totaal	509	103,6

Hoewel er nog steeds sprake is van een samenhang tussen de godsdienstige of levensbeschouwelijke overtuiging die de betrokken ouders aanhangen en de schoolkeuze, laat nadere analyse zien dat bij het laatste ook andere overwegingen een rol spelen. In ieder geval is het niet zo dat alle kinderen uit godsdienstige huishoudens vanzelfsprekend naar een tot die godsdienst behorende school gaan. Het meest trouw aan de eigen geloofsrichting zijn de protestanten. Hiervan kiest 62 procent voor een 'eigen' school, 22 procent voor een openbare en 15 procent voor een katholieke school. Van de katholieken heeft 59 procent gekozen voor een katholieke school, 28 procent voor een openbare school en het resterende deel in gelijke mate voor een protestantse school of iets anders. Evenmin volgen kinderen van ouders die geen enkele religie of levensbeschouwing aanhangen zonder uitzondering onderwijs aan openbare scholen. Van de laatste groep ouders heeft 47 procent gekozen voor een openbare school, 29 procent voor een katholieke school en 12 procent voor een protestantse school. Van de humanisten heeft 50 procent de kinderen op een openbare school geplaatst, 23 procent op een katholieke en 14 procent op een protestantse school. De voor alle stromingen resterende percentage hebben iets anders ingevuld, waarbij het veelal gaat om verwijzingen naar scholen met specifieke didactische onderwijsvormen zoals jenaplan en montessori, vormen van speciaal onderwijs zoals zmlk-scholen of naar oecumenisch onderwijs.

We kunnen ervan uitgaan dat kinderen die onderwijs volgen aan een katholieke of protestantse school ook godsdienstonderricht conform de aan die school verbonden geloofsleer ontvangen. Anders is dat met kinderen die openbaar onderwijs volgen. Op betrekkelijk veel openbare scholen kunnen kinderen in groep zeven en acht, indien de ouders dat wensen, deelnemen aan lessen godsdienstige vorming. Daarnaast biedt een overigens aanmerkelijk kleiner aantal scholen de mogelijkheid om humanistisch vormingsonderwijs te volgen, waar de ouders dan wel expliciet mee moeten instemmen. Maar die instemming is daarom ook een goede indicator voor het bepalen van de daadwerkelijke affiniteit met het humanisme. Daarom hebben we aan de ouders met kinderen op een openbare school de vraag voorgelegd of hun kinderen humanistisch vormingsonderwijs volgen, dan wel of zij daarvoor zouden kiezen indien het aangeboden werd. Hierover geeft de volgende tabel de uitkomsten.

Tabel 4.11: Deelname aan godsdienst- of humanistisch vormingsonderwijs (N = 191)

	aantal	percentage
Humanistisch vormingsonderwijs	32	16.8
Godsdienstonderwijs	50	26.2
Nee, wordt niet aangeboden door de school	82	42.9
Nee, geen interesse	27	14.1

Analyse van de groep ouders die een keuzemogelijkheid heeft laat zien dat, met uitzondering van de protestanten die zonder uitzondering kiezen voor godsdienstonderwijs, ook hier geen sprake is van een absolute samenhang tussen de stroming die men aanhangt en de keuze voor het soort vormingsonderwijs. Van de dertig katholieke ouders met een keuzemogelijkheid heeft veertig procent gekozen voor humanistische vorming en zestig procent voor godsdienstige vorming. Bij de humanisten is de keus gelijk verdeeld. Voor beide groepen geldt dat de ten opzichte van de stroming waartoe men zich rekent afwijkende keus mede bepaald wordt door de primaire overtuiging. Aldus kiezen katholieke humanisten overwegend voor godsdienstige vorming, terwijl humanistische katholieken vaker kiezen voor humanistische vorming.

Vanwege het relatief beperkte aantal scholen dat humanistisch vormingsonderwijs aanbiedt geeft de tabel een vertekend beeld. Immers, deze beperking brengt automatisch met zich mee dat minder ouders kiezen voor humanistisch vormingsonderwijs, simpelweg omdat die keus er niet is. Daarom hebben we naast het feitelijk gebruik ook gekeken naar de keus die ouders zouden maken indien de mogelijkheid daartoe wel bestond. Hieruit komt naar voren dat evenveel ouders voor humanistisch vormingsonderwijs kiezen als voor godsdienstonderwijs. De overige ouders hebben geen voorkeur of zijn niet geïnteresseerd.

Alles tezamen gevoegd betekent dit dat van alle 492 respondenten met kinderen in de basisschoolleeftijd twaalf procent kiest voor humanistisch vormingsonderwijs. Dit percentage voegt zich probleemloos in de reeks percentages dat in voorkomend gevallen een beroep wil doen op humanistische vormen van hulp, opvang, zorg en begeleiding. Wanneer we nu het gemiddelde van deze percentages nemen blijkt dat elf procent van alle respondenten op een praktisch niveau een daadwerkelijke affiniteit heeft met het humanistische gedachtegoed. Zij doen bij voorkeur een beroep op een of meer diensten en voorzieningen die zich in de uitoefening van hun professie baseren op humanistische beginselen.

Nadere analyse wijst uit dat 7,5 procent een consequente voorkeur uitsprekt voor humanistische vormen. Dit betreft respondenten die bij elke vorm van dienstverlening een voorkeur heeft voor humanistische voorzieningen. Ruim een kwart hiervan rekent zich tot de humanistische stroming, terwijl eenderde geen enkele stroming aanhangt. Het resterende deel, in totaal enkele procenten groot, is gelijkmatig verdeeld in een voorkeur voor andere stromingen. Ter vergelijking: 7,2 procent heeft een consequente voorkeur voor katholieke voorzieningen en 6,9 procent voor protestantse voorzieningen.

4.6 Tot besluit

Tot zover onze zoektocht naar daadwerkelijke affiniteit met het humanisme. Uit de uitkomsten hiervan concluderen we dat het humanisme in toenemende mate aan invloed wint als het gaat om zingeving van het bestaan en betekenisverlening aan de wereld om ons heen. Hoewel er sprake lijkt te zijn van een afname in de ledentallen van humanistische organisaties is het humanisme als leidend principe sterk in opkomst. Tegenover een relatief klein percentage dat zich rekent tot de humanistische stroming staat een fors groter percentage dat zich verwant voelt met het humanistisch gedachtegoed, terwijl het waardepatroon van een nog groter deel van de bevolking een weerspiegeling vormt van de humanistische kernwaarden. Het humanisme is niet alleen algemeen geaccepteerd maar de kernwaarden ervan worden ook breed gedeeld. Afgaand op het percentage dat aangeeft zich te rekenen tot de humanistische stroming en het percentage dat te kennen geeft gebruik te (willen) maken van humanistische diensten en voorzieningen, kan

gesteld worden dat het aantal personen met daadwerkelijke affiniteit met het humanisme ruim de 500.000 overtreft.

Literatuur

- Bax, E. (1990). *Modernization and cleavage in Dutch society*. Avebury: Hants.
- Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft. Auf dem weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Becker, J. (2003). *De vaststelling van kerkelijke gezindtes in enquêtes*. Werkdocument 92. Den Haag: SCP.
- Boelaars, B. (1997). *De kostbare mens. Inleiding tot het humanisme*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers / Humanistisch Verbond.
- Boer, B. de, Lucardie, P., Noomen, I., & Voerman, G. (1999, 25). Kroniek 1998. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1998. In *Jaarboek 1998 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen.
- Broens, M., Jansen, T. & Veen, R. van de (1991). *Herprofilering in het vormingswerk*. 's Gravenhage: Vuga Uitgeverij.
- Derckx, P. (1993). Wat is humanisme? In Cliteur P. & Houten, D. van (red.) *Humanisme, theorie en praktijk*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Dijk, L. van, Haan, J. de, Rijken, S. & Verwey, A. (2000). *Digitalisering van de leefwereld*. Cahier 167. Den Haag: SCP.
- Dijk, G. van & Hielkema, A. (red.) (1999). *De menselijke maat. Humaniteit en beschaving na 2000*. Amsterdam: Humanistisch Verbond / De Arbeiderspers.
- Eijl, C. van, Heerma van Voss, L., & Rooy, P. de (2001). *Sociaal Nederland: contouren van de twintigste eeuw*. Amsterdam: Askant.
- Elling, I. (red.) (2003). *Leven is een kunst. Over humanisme en het Humanistisch Verbond*. Utrecht: Humanistisch Verbond.
- Felling, A. (2004). *Het proces van individualisering in Nederland: een kwarteeuw sociaal-culturele ontwikkeling*, Afscheidsrede voor de Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Giddens, A. (1990). *Consequenties of modernity*. Cambridge (UK): Polity Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and selfidentity. Self and society in the late modern age*. Cambridge (UK): Polity Press.

Hijmans, E. & Hilhorst, H. (1990). Hedendaagse vormen van zingeving. In Schreuder, O. & Snippenberg, L. van. *Religie in de Nederlandse samenleving*. Baarn: Ambo.

Hippe, J., Lucardie, P., & Voerman, G. (2004, 40). Kroniek 2002. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2002. In *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen.

Intomart GfK (2003). *Imago van het humanisme*. Hilversum.

KLO Informatie & Advies (2004). *Jaaroverzicht 2003 televisie*. Rapport. In opdracht van de Stichting KijkOnderzoek (SKO). Hilversum: Publieke Omroep.

Kunneman, H. (2002). *Dialogo: Nieuw elan voor de humanistische beweging?* Utrecht: Humanistische Alliantie.

Loo, H. van der & Reijen, R. van (1997). *Paradoxen van modernisering*. Bussum: Couthino.

Polak, L. (1931). *Eenheid boven geloofsverdeeldheid*. Radiorede gehouden voor de VPRO. Amsterdam: J. Emmering.

Schalkx, R. (2003). *Bijzonder vanzelfsprekend. Humanisme in Nederland*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.

Sociaal Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quataire sector. (2002). Den Haag: SCP.

Stuurman, S. (1985). *De labyrintische staat. Over politiek, ideologie en moderniteit*. Amsterdam: Uitgeverij SUA.

Tielman R. (1986). Humanisme in Nederland: stroming en beweging. *Rekenschap*, jrg. 33, nr.1.

Tielman, R. (1995). Humanisme in Nederland groeit. *De Humanist*, juni/juli 1995.

Thoenes, P. (1991). Holland, humanisme en burgercultuur. In Cliteur P. & Dooren, W. van (red.) *Geschiedenis van het humanisme*. Meppel/Amsterdam: Boom.

Thoenes, P. (1993). Geschiedenis van het humanisme in Nederland. In Cliteur P. & Houten, D. van (red.) *Humanisme, theorie en praktijk*. Utrecht: De Tijdstroom.

Walter, N. (1998). *Humanism. Finding Meaning in the Word*. New York: Amherst.

Digitale bronnen:

<http://archieff.uvh.nl>

<http://www.statline.cbs.nl>

Bijlage

Politieke partijen naar stemmers en ledentallen

Tabel 1: Ledentallen van politieke partijen en aantallen uitgebrachte stemmen anno 1998

Partij	Aantal stemmen ⁹	Aantal leden ¹⁰	Extrapolatiefactor ¹¹
CDA	1.581.053	89.000	17,76
PvdA	2.494.555	61.720	40,41
VVD	2.124.971	52.197	40,71
SP	303.703	21.975	13,82
GroenLinks	625.968	11.873	52,72
LPF	-	-	-
D66	773.497	13.747	56,26
ChristenUnie	-	-	-
SGP	153.583	23.800	6,45
AOV	86.078	1.500	57,38
GPV	108.724	14.366	7,56
Ouderen Unie 55+	-	2.400	-
RPF	174.593	12.132	14,39
De Groenen	-	563	-
LN	-	-	-

⁹ Verkiezingsuitslag in aantal geldige stemmen (absoluut) bij Tweede-Kamerverkiezingen

¹⁰ Ledentallen van de in de Eerste en de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen, 1 januari 1998, 1 januari 2002 en 1 januari 2003

¹¹ Deze extrapolatiefactor wordt bepaald door het aantal stemmers te delen door het aantal kiezers op betreffende partij in betreffend jaar.

Tabel 2: Ledentallen van politieke partijen en aantallen uitgebrachte stemmen anno 2002

Partij	Aantal stemmen	Aantal leden	Extrapolatiefactor
CDA	2.653.723	78.000	34,02
PvdA	1.436.023	57.374	25,02
VVD	1.466.722	47.441	30,91
SP	560.447	27.291	20,53
GroenLinks	660.962	15.037	43,95
LPF	1.614.801	-	-
D66	484.317	12.188	39,73
ChristenUnie	240.953	27.250	8,84
SGP	163.562	25.907	6,31
AOV	-	-	-
GPV	-	-	-
Ouderen Unie 55+	-	-	-
RPF	-	-	-
De Groenen	-	-	-
LN	-	-	-

Tabel 3: Ledentallen van politieke partijen en aantallen uitgebrachte stemmen anno 2003

Partij	Aantal stemmen	Aantal leden	Extrapolatiefactor
CDA	2.763.480	79.000	34,98
PvdA	2.631.363	60.062	43,81
VVD	1.728.707	45.998	37,58
SP	609.723	36.406	16,74
GroenLinks	495.802	18.469	26,84
LPF	549.975	4.100	134,14
D66	393.333	12.711	30,94
ChristenUnie	204.694	27.000	7,58
SGP	150.305	25.500	5,89
AOV	-	-	-
GPV	-	-	-
Ouderen Unie 55+	-	-	-
RPF	-	-	-
De Groenen	-	-	-
LN	38.618	1.237	31,21

Bronnen:

Berend de Boer, Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman, 'Kroniek 1998. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1998'. In Jaarboek 1998 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen 1999, 25.

Joop Hippe, Paul Lucardie en Gerrit Voerman. 'Kroniek 2002. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2002'. In Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen 2004, 40.

Voor de verkiezingsuitslagen: Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen. www.statline.cbs.nl

Colofon

Opdrachtgever Humanistische Omroep Stichting
Auteur Drs. R. Lammerts
Drs. S. Hakvoort
m.m.v. Prof. dr. H. Boutellier en Prof. dr. P. Derkx
Lokale redactie drs. W. Schakenraad
Omslag Korteweg Communicatie, Eindhoven
Layout M. de Bondt
Uitgave Verwey-Jonker Instituut